

De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing

LEEN VAN MOLLE

_____
Hoogleraar Departement Geschiedenis – Katholieke Universiteit Leuven

"Nog altijd kijken vrouwen naar zichzelf als naar een niet-opgelost probleem", aldus hoofdredacteur Frans Verleyen in *Knack* op 6 november 1996, aan de vooravond van de vijftiendwintigste Vrouwendag. Dit is zowat de teneur van het debat omtrent het 'vrouwenprobleem' zoals dat in Vlaanderen, mede in 35+35+??? zijn internationale context, sinds de jaren 1970 wordt gevoerd. Met enkele ophefmakende manifestaties van Dolle Mina's startte toen de zogenaamde tweede feministische golf die zich als een nieuwe sociale beweging aandiende: de nieuwe vrouwenbeweging. Wat volgt is een andere lezing van dit fenomeen, een lezing die vooral bestaat uit het oproepen van vragen, het formuleren van hypothesen en het aanbrengen van gegevens die tot hiertoe niet in het verhaal waren opgenomen. Er is trouwens echt nood aan vernieuwend historisch onderzoek over de complexe ontwikkelingslijnen van het feminisme in België, zowel voor als vanaf 1970.¹

1. JONG, HIP EN DWARS

"Vlaanderen schrok wakker bij de start van de tweede emancipatiegolf", getuigde Rita Mulier achteraf (1986, 231). Die zogenaamde tweede golf lijkt vrij goed gekend te zijn. Het was een onverhoedse piek van vrouwelijke rebellie die aanving met de staking van de arbeidsters van de Fabrique Nationale in Herstal in 1966, zich doorzette vanaf 1970 met de Dolle Mina's en de Pluralistische Aktiegroepen voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw (PAG), en de oprichting in 1972 van de Verenigde Feministische Partij (PFU/VFP) en van het Vrouwenoverlegcomité (VOK) dat sindsdien jaarlijks de Vrouwendag organiseert. De gebeurtenissen van 1966, 1970 en 1972 hebben in het feministische geheugen een grote symboolwaarde gekregen, net zoals de

---

¹ Met dank aan Ria Christens, Denise Keymolen en Hannelore Vandebroek die, direct of indirect, dit artikel mee hebben geïnspireerd en van commentaar voorzien.

Boston Tea Party voor het begin van de Amerikaanse revolutie, de bestorming van de Bastille voor de Franse revolutie en de opvoering van *La Muette de Portici* voor de Belgische. Wat in dit eerste kapittel volgt is een kort overzicht van de gebeurtenissen, zoals ze in enkele publicaties worden voorgesteld.

Vanaf 16 februari 1966 legden meer dan 3000 arbeiders van de Fabrique nationale d'armes de guerre in Herstal het werk neer. Kort daarop volgden ook die van de Ateliers de Construction Électriques (Acec) in Herstal, Charleroi en andere vestigingsplaatsen. Ze eisten, overeenkomstig artikel 119 van het Verdrag van Rome uit 1957, gelijk loon voor gelijk werk. Na drie volle maanden staking, die ook ruim 5000 mannen werkloos maakte, kregen de staaksters principieel gelijk. Die historische vrouwenstaking kreeg in het Franstalige landsgedeelte het statuut van "élément déclencheur de la nouvelle vague néo-féministe" toebedeeld. Het pluralistische actiecomité "A travail égal, salaire égal" dat tijdens de staking was opgericht, is door de Belgische filosofe Françoise Collin bestempeld als "le premier groupe belge que l'on peut qualifier de féministe". Het comité breidde zijn actieterrein later uit van de loon- en werkloosheidsproblematiek naar thema's zoals de politieke vertegenwoordiging van de vrouw, beter beroepsonderwijs, echtscheiding en abortus. Aangezien het comité tot 1978 actief bleef, vervulde het – zo zeggen enkele publicaties – een functie als bruggenhoofd tussen de staking van 1966 en de start van de Vrouwendagen in 1972 (Coenen, 1991, 10-11, 208; Collin & De Graef, 1989, 203).²

Na de vrouwenstaking volgde nochtans een periode van windstilte. Het magische jaar 1968, jaar van de studentenrevolte in Parijs en elders, ging in België zonder noemenswaardige vrouwenactie voorbij. Op 10 januari 1970 werd in Brugge de eerste Pluralistische Aktiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw (PAG) opgericht. Op 14 maart haalde ze de pers met een open vergadering in het kasteel van Male over de herziening van het huwelijks-goederenrecht. In het najaar liet ze nog nadrukkelijker van zich horen met de campagne "Heb vertrouwen – stem voor vrouwen", naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1970. Die verkiezingen brachten niet minder dan zeven vrouwen in de Brugse gemeenteraad, waaronder één schepen (Marilou Vanrobaeys, °1928, CVP): een opgemerkt succes. De Brugse PAG kreeg navolging in Gent, Roeselare, Ieper, Antwerpen, Tervuren, Leuven, Brussel, Mechelen en Limburg. Meerdere PAG's richtten praatgroepen op en enkele startten bovendien met een eigen vrouwenhuis (Ant-

---

² Het actiecomité telde van meet af aan een Franstalige en een Nederlandstalige vleugel; in die laatste speelde Marijke Van Hemeldonck de centrale rol, zie ook Denis en Van Rokeghem (1992, 22-25, 198 e.v.).

werpen, Brugge, Mechelen). De PAG's spiegelde zich enigszins aan de Nederlandse groep Man-Vrouw-Maatschappij die al sinds 1968 opereerde (Ribberink, 1998). Omwille van hun pluralistische opstelling en veeleer bezadigd optreden – al doet die relativiserende evaluatie onrecht aan de inhoud van hun boodschap – genoten de PAG's bij de publieke opinie meer krediet dan de Dolle Mina's (Van Mechelen, 1979, 41; Hooghe, 1995, 92). In de tweede helft van de jaren 1970 zijn de versnipperde PAG's geruisloos van het toneel verdwenen. Hun gezamenlijk tijdschriftje, *PAG Nieuws*, dat in de zomer van 1972 begon te verschijnen en eind 1977 ophield te bestaan, was een te smalle basis om de dynamiek gaande te houden.

Op 4 maart 1970 vond in Antwerpen de eerste Dolle Mina-actie plaats, amper anderhalve maand na de start van de Dolle Mina's in Amsterdam (23 januari 1970). De taal van de Antwerpse actievoerders liet aan duidelijkheid niets te wensen over: "Dolle Mina heeft de strijd aangeboden met de mannenmaatschappij" (Van Mechelen, 1979, 46). Na Antwerpen ontstonden er kernen in Gent, Leuven, Brussel en Oostende. In het Franstalige landsdeelte volgden vergelijkbare groepjes met de naam Marie Mineur (Denis & Van Rokeghem, 1992, 44-47).³ De participanten aan beide zijden van de taalgrens – de pers noemde hen 'jong', 'hip' en 'knap' – kwamen op voor seksuele voorlichting, de vrije verkoop van voorbehoedsmiddelen, abortus uit het strafrecht, meer kindercrèches en speeltuinen, en tegen de onderdrukking van de gehuwde vrouw. Met hun ludieke en provocerende straatacties, zoals het uitdelen van 'de pil', trokken ze de media-aandacht naar zich toe. De slogans op pamfletten, affiches en brochures klonken bewust shockerend, zoals "Recht op longkanker" en "Miss België = veewedstrijd; Miss Belgique, concours de bétail sur pied". In vergelijking met Nederland pakten de Vlaamse Dolle Mina's en Marie Mineur wel iets minder sensationeel uit: zo werd de slogan "Baas in eigen buik", die weldenkend Nederland in 1970 over zich heen kreeg, in België dat jaar nog niet in publieke manifestaties gebruikt.⁴ Toch beperkten zowel hun actiemethoden als hun expliciete inschakeling in de nieuwlinkse strijd tegen het kapitalisme hun potentieel ledenbereik.

---

³ De naam Dolle Mina verwijst naar de Nederlandse socialiste Wilhelmina Drucker, stichtster in 1889 van de Vrije Vrouwenvereniging. Marie Mineur is de naam van een mijnwerkster uit het Luikse die zich als syndicaliste in de late negentiende eeuw inzette voor de afschaffing van ondergrondse kinderarbeid en verkorting van de arbeidsduur.

⁴ In België begon het publieke debat omtrent abortus in het najaar van 1970, zie Denis en Van Rokeghem (1992, 113-124) en Witte (1993, 23-34); voor Nederland: Van Rijswijk-Clerx (1981, 320). "Baas in eigen buik" was wel de titel van een taboe-doorbrekend artikel van Janine De Rop in de socialistische krant *Vooruit* (28-29 november 1970, 7).

Medio de jaren 1970 verdween het nauwelijks gestructureerde Dolle Mina-fenomeen van het toneel. Maar de Dolle Mina's kenden hier en daar een vervolg in Fem-Soc groepen die, zoals de naam suggereert, het feminisme koppelden aan een doctrinair socialisme dat onder meer banden had met de marxistische PvdA (Partij van de Arbeid) en de trotskistische RAL (Revolutionaire Arbeidersliga). Onder opvallende namen als EVA (Emancipatie Vrouwen Aalst), GROV (Groep Rooie Vrouwen, Antwerpen) en Rebelse Vrouwen (Brussel) bepleitte Fem-Soc op haar beurt anticonceptie en abortus, gelijk loon voor gelijk werk, enzovoort. Gekend is ook het aandeel van Fem-Soc in de jaarlijkse betogingen van Vrouwen tegen de Krisis (VTK) in de vroege jaren 1980. Mede dankzij de ontwikkeling van een centraal platform, de Fem-Soc Koördinatie, en een tijdschrift, *Schoppenvrouw*, bleven enkele Fem-Soc-kernen tot het begin van de jaren 1990 actief.

Intussen had in Brussel, op 11 november 1972 in de Passage 44, een nationale Vrouwendag plaatsgevonden. Daar was ook *Le petit livre rouge des femmes, Het rode boekje van de vrouw(en)* gelanceerd, waarvan op enkele maanden tijd ruim 15.000 exemplaren de deur uitgingen. De eerste Vrouwendag werd, althans in Vlaanderen, gevolgd door jaarlijkse Vrouwendagen tot op heden. De organiserende koepel die in april 1972 was gevormd, het Vrouwen Overleg Komitee (VOK), had banden met een brede waaier van progressieve cenakels: Dolle Mina en PAG, Porte Ouverte en het Comité Gelijk Loon voor Gelijk Werk, het tijdschrift *De Nieuwe Maand*, maar ook met de vakbonden, de grote verzuilde vrouwenorganisaties, vormings- en culturele organisaties, individuele politici en de media.⁵ Het VOK volgde consequent een pluralistisch-progressieve koers. De opeenvolgende Vrouwendagen slaagden erin telkens actuele probleemdossiers naar voren te schuiven waarrond grote groepen van vrouwen zich konden vinden. Dat was niet het geval met het controversiële thema abortus dat in 1976 centraal stond, de christelijke vrouwenorganisaties en de socialistische SVV hebben zich toen gedistantieerd, maar wel met thema's als vrouwenwerkloosheid en arbeidsduurverkorting (1977), geweld (1980), armoede (1983) en werkgelegenheid (1986). Naast het hoofdthema was er veel vrije ruimte zodat de Vrouwendagen een forum konden zijn voor velen: ook voor lesbiennes, migrantenvrouwen, pleitbezorgers van adoptie door homokoppels, de paritaire democratie, enzovoort. Al bleven spanningen en discussies niet uit: vooral de lesbische vrouwen voelden zich er niet altijd welkom.

---

⁵. Porte Ouverte, een afdeling van Open Door International, was al in 1929 opgericht om te strijden voor de emancipatie van de vrouw op de arbeidsmarkt, cf. Devos (1996). Over de ontwikkeling van het VOK, zie de informatieve kroniek: *VOK-feestboek* (1997).

De eerste Vrouwendag was een weergaloos succes, met ongeveer 10.000 (ver overwegend vrouwelijke) deelnemers en twee gereputeerde buitenlandse sprekers: de Franse filosofe Simone de Beauvoir, auteur van *Le deuxième sexe* (1949), en de Britse feministe Germaine Greer, auteur van *The Female Eunuch* (1971). De 'nieuwe vrouwenbeweging' heeft zich vooral de Beauvoir als boegbeeld toegeëigend en haar tweedelig boek tot cultboek verheven. Monika Triest getuigde later: "Simone heeft zoveel ophef gemaakt, omdat wij onze eigen geschiedenis vergeten waren, en ook vergaten erover na te denken". Ze noemde de Beauvoir: "de uitvindster van het feminisme, meer bepaald van de tweede golf". Hoewel in 1965 (deel 1) en 1968 (deel 2) een Nederlandse vertaling van *Le deuxième sexe* op de markt kwam, kenden velen toen enkel de meest opgemerkte zin, "on ne naît pas femme, on le devient", maar hebben weinigen de twee volumes ook echt gelezen. In 13 veel gelezen Vlaamse politieke en culturele tijdschriften en ledenbladen is tot en met 1970 niet één recensie van dit werk te bespeuren.⁶

Tenslotte moet de Parti Féministe Unifié/Verenigde Feministische Partij (PFU/VFP) worden genoemd, opgericht op 19 maart 1972 vanuit vooral Franstalige hoek en met een pluralistische signatuur. De PFU/VFP versterkte, in de lijn van de PAG, de optie voor de partijpolitieke strategie, maar ze koos resoluut voor vrouwelijke politieke autonomie. Ze wilde de vrouwen politiek sensibiliseren en tevens als zweeppartij de grote partijformaties tot een vrouwvriendelijker opstelling dwingen. Bij de parlementsverkiezingen van 10 maart 1974 diende ze in zeven arrondissementen eigen kieslijsten in waarop uitsluitend vrouwelijke kandidaten waren opgenomen. Maar de nieuwe partij behaalde weinig stemmen (0,3% voor de Kamer en nog minder voor de Senaat) en geen enkele zetel. Haar radicalere opstelling vanaf 1975 – tegen het liberale, het socialistische en het communistische maatschappijmodel in zover die niets deden tegen de onderdrukking van de vrouw – bracht de PFU/VFP geen soelaas: integendeel, in 1977 behaalde ze nauwelijks nog stemmen en in 1985 of kort erna hield ze op te bestaan. De vrouwelijke politieke 'apartheid' werd door weinigen gewaardeerd: niet door de grote verzuilde vrouwenorganisaties, niet door de vrouwen die zich in andere partijen

---

⁶ Rita Mulier (°1934) was lid van een leesgroepje dat de lectuur van *Le deuxième sexe* in de late jaren 1950 aanvatte (Mulier, 1999, 24). Monika Triest (°1941) las een Engelstalige editie uit 1965, zie Van Haegendoren (1999, 11-12, 32). Over de internationale receptie: Pilardi (1993). Het ontbreken van boekbesprekingen blijkt uit onderzoek door Jorinde Derde (2004) van recensies in 13 Vlaamse tijdschriften van katholieke, socialistische en neutrale signatuur gedurende de jaren 1945-1970, met name *Res Publica*, *Socialistische Standpunten*, *De Stem der Vrouw*, *Universitas*, *De Maand*, *Streven*, *Kultuurleven*, *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, *Familielevens*, *De Vrouw in Middenstand en Burgerij*, *Bestuursblad voor Boerinnen-gilden*, *Dageraad* en *Vrouwenlevens*.

engageerden en zeker niet aan mannelijke zijde. Toch is het signaal niet ongemerkt voorbijgegaan. *La Dernière Heure* blokletterde in februari 1974: "La révolution féminine est en marche". *La Revue générale* was er ook na de verkiezingen niet gerust meer in en schreef in haar aprilnummer: "La guerre des femmes aura-t-elle lieu?" (Denis & Van Rokeghem, 1992, 130; Van Molle & Gubin, 1998, 54-56, 70, 159, 268-269).

Naast deze vrij gekende uitingen van vrouwelijk ressentiment, kunnen er voor Vlaanderen nog andere worden genoemd: de publicatie van talrijke feministische boeken en tijdschriften, de oprichting van vrouwenpraatgroepen (vanaf 1972), van autonome lesbiënegroepen (vanaf 1974), vrouwenhuizen (vanaf 1974), vluchthuizen (vanaf 1978), vrouwencafés en vrouwenboekhandels (Flour, 1993; 1994; Denis & Van Rokeghem, 1992; Van Mechelen, 1996).

2. DE WOORDVOERDERS VAN DE HERINNERING

Al deze gebeurtenissen samen creëerden het beeld van een bruuske verandering in de mentaliteit en het gedrag van vrouwen. Was 1970 de start van 'de (nieuwe) vrouwenbeweging' in Vlaanderen? De publicaties van één van de medespeelsters, Renée Van Mechelen, laten daarover geen twijfel bestaan: *Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1978* (1979) en *De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen bij de tweede golf* (1996). 'De vrouwenbeweging', en bemerk het gebruik van het enkelvoud, werd door Van Mechelen de motor genoemd van een diepgaand veranderingsproces in de man-vrouw verhouding en meteen getypeerd als 'de tweede feministische golf': de vrouwenbeweging *is* de tweede feministische golf, zo luidde haar analyse. In andere landen treffen we dezelfde analyse aan.⁷ Het etiket 'tweede feministische golf' was al in december 1968 opgedoken in een artikel van de Nederlandse historica en feministe Annie Romein-Verschoor.⁸ Van Mechelen, die zichzelf "een van de feministes van het eerste uur" noemde, poneerde in haar getuigenissen dat Dolle Mina en PAG de actiegroepen zijn

---

⁷. Maren Lockwood Carden interviewde in de vroege jaren 1970 103 Amerikaanse participanten aan wat in de V.S. meteen *The New Feminist Movement* werd genoemd; in Frankrijk vond toen de term *néo-féminisme* ingang.

⁸. Het artikel verscheen in een themanummer over de vrouw van *De Groene Amsterdammer* (dec. 1968), zie Costera-Meijer (1996, 287, noot 2).

"die allebei aan de oorsprong liggen van de tweede emancipatiegolf in Vlaanderen [...]. De veel oudere vrouwenorganisaties kijken met gemengde gevoelens toe" (Van Mechelen, 1979, 41; 1996, 12, 32).

Hier moet een eerste maal halt worden gehouden: onze kennis van 'de vrouwenbeweging' uit de vroege jaren 1970 komt bovenal uit boeken en artikelen van enkele participanten, inzonderheid Marie Denis (pseudoniem, °1920 en initiatiefneemster van Marie Mineur) en Suzanne Van Rokeghem (°1947, journaliste en actief in het FLF), Lily Boeykens (°1930, actief in PAG, VOK, NVR en ICW), Marijke Van Hemeldonck (°1931, actiecomité Gelijk Loon voor Gelijk Werk), Rita Mulier (°1934, PAG, VOK) en Renée Van Mechelen (°1948, VOK). Zij zijn niet alleen in meerdere of mindere mate producten van de tweede golf, ze zijn ook medeproducenten van het golfdenken. Hun publicaties zijn authentieke en uiterst waardevolle getuigenissen van hun persoonlijk en collectief wedervaren, maar ontsnappen niet helemaal aan navelstaren, isoleren, heroïseren of dramatiseren van het door hen beleefde verleden. Voor Denis en Van Rokeghem waren het spectaculaire jaren,

"durant lesquelles tout s'invente [...], années d'effervescence, de confrontation des points de vue et de sororité dans la démarche profonde" (Denis & Van Rokeghem, 1992, 9-10).

Van Mechelen vergeleek de jongere vrouwen die het nadien gemaakt hebben, zonder als feministes op de barricaden te hebben gestaan, met "bijkoninkinnen" die schaamteloos teren op het werk van anderen (Van Mechelen, 1996, 9-12).

Hun verhaal is sindsdien een onderdeel geworden van de vanzelfsprekende voorstelling van het recente verleden en bovendien het voorwerp van diepgravend sociologisch onderzoek.⁹ Sociologen – in Vlaanderen vooral Stefaan Walgrave, Staf Hellemans en Marc Hooghe en in Nederland onder meer Jan Willem Duyvendak – situeren 'de vrouwenbeweging' in het geheel van de contestatiebewegingen van de late *sixties* en *seventies*, als een van de varianten van de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen. Wat die nieuwe sociale bewegingen zijn, wordt ons gepresenteerd in klare definities: 1) ze ontstonden vanaf het midden van de jaren 1960, als reactie op de 'oude' sociale

---

⁹ Algemeen Lamberts en Blom (1993, 307, 355); Machteld De Metsenaere stelt de tweede golf in "Boudewijn en de vrouwenproblematiek" voor als een volledige breuk met de 'klassieke' vrouwenbeweging; zie ook Ceulemans en Vanthienen over Lily Boeykens (2004). Maar Ria Christens (1997) en Gita Deneckere (2002) wezen in hun historiografische evaluaties al kort op de problematische verwevenheid tussen onderzoek en engagement in de vroegste publicaties over vrouwengeschiedenis in België en plaatsten vraagtekens bij het beeld van de twee feministische golven.

bewegingen; 2) ze rekruteerden vooral onder hoger geschoolden, de nieuwe middenklasse; 3) ze waren ideologisch links (volgens Hellemans en Hooghe "links-libertair" met anarchistische trekjes), ze verwierpen de verzuiling, waren antiautoritair en antihiërarchisch, gekant tegen het kapitalisme, gericht op persoonlijke autonomie en zelfontplooiing; 4) organisatorisch ging hun voorkeur naar lokale basisgroepen, met daarboven eventueel een vrij zwakke koepel; aangezien ze weinig directe politieke invloed hadden, hanteerden ze vooral de strategie van het straatprotest (Hellemans & Hooghe, 1995, 9-27).¹⁰

Zowel de sociologische definiëring zelf, als het effect ervan vragen om reflectie. Voor 'de nieuwe vrouwenbeweging' kan aan deze definitie ten eerste een specifiek element worden toegevoegd: namelijk de huiver van of bewuste weigering tot samenwerking met mannen, wat uitzonderlijk de vorm van een uitgesproken mannenhaat en verheerlijking van het lesbianisme aannam. Een deel van die vrouwenbeweging stond expliciet vijandig tegenover de politiek als een typisch bastion van mannelijke machtsuitoefening.¹¹ "Politiek is vuile boel", zegde Rita Mulier in het begin van de jaren zeventig (Van Mechelen, 1996, 143). Ten tweede is er een kenmerk dat voor de vrouwenbeweging niet helemaal voldoet: namelijk dat de nieuwe sociale bewegingen ontstonden vanuit sociale groepen die met hun eisenbundels weinig of geen rechtstreekse toegang hadden tot de politieke besluitvorming (Hooghe, 1996, 40). Die toegang hadden vrouwen op het eerste gezicht wel: ten eerste rechtstreeks via het actief en passief kiesrecht en ten tweede onrechtstreeks via partijpolitieke verenigingen zoals het Vrouwensecretariaat van de CVP en de Federatie van Liberale Vrouwen, via vrouwelijk vormingswerk zoals de KAV en de SVV, of via neutrale drukkingsgroepen zoals de Nationale Vrouwenraad (NVR) die allemaal de vrouwenbelangen trachtten te verdedigen, tot in het Parlement en de regering toe. Dat de SVV en de drie grote christelijke vrouwenorganisaties (KVLV, KAV, CMBV) eigen mandatarissen kregen in het parlement was na de Tweede Wereldoorlog trouwens quasi ononderbroken een verworvenheid. Maar de politieke respons op de eisen van de vrouwelijke mandatarissen en drukkingsgroepen was dikwijls meer schijn dan werkelijkheid, denk aan al de dossiers die meerdere decennia aan-

---

¹⁰ Walgrave telde van 1970 tot 1992 in *De Standaard* 72 weekendbetogingen rond vrouwen-thema's (abortus, vrouwenrechten, e.a.); dat is 9,2% van alle geregistreerde betogingen van nieuwe sociale bewegingen in die jaren, zie Walgrave (1994, 34-35).

¹¹ De PFU/VFP opteerde radicaal voor vrouwelijke partijpolitieke apartheid. Bij de Dolle Mina's waren mannen aanvankelijk welkom, na enige tijd niet meer (Hooghe, 1995, 93). De onverschilligheid van de Dolle Mina's voor de gemeenteraadsverkiezingen van oktober van 1970 werd in de Vlaamse christelijke, liberale en socialistische dagbladen uitdrukkelijk negatief onthaald.

sleepten zoals de invoering van het vrouwenkiesrecht, de herziening van het burgerlijk wetboek en de roep om gelijke lonen.

Op een punt moet er ten derde een belangrijk onderscheid tussen de nieuwe vrouwenbeweging en de andere nieuwe sociale bewegingen worden gemaakt. De andere bewegingen hadden namelijk een extern object ten doel (zoals mensenrechten, milieu, antiracisme, pacifisme), wat wil zeggen dat hun militanten overdag op straat konden manifesteren en 's avonds op adem komen in de rust van de privé-sfeer. De nieuwe vrouwenbeweging daarentegen ging over de vrouw zelf, als subject, en haar eisen raakten aan alle levenssferen: het onderwijs, de arbeid, de politiek, de vrijetijdsbesteding, de geloofsbeleving, en bovenal de lichamelijke, het huwelijk en de organisatie van het gezin. Dat werd in 1914 al ten volle onderkend door de christendemocraat Frans Van Cauwelaert:

"Het vrouwenvraagstuk is [...] een der alleringewikkeldste voor welke de maatschappij ons stelt. Het raakt aan alle bestaande instellingen en rechtsverhoudingen, het ontleent zijn gegevens tegelijk aan alle wetenschappen welke ons beleeren over het geestelijke bestaan en samenzijn der mensen, aan ziel- en opvoedkunde, zedenleer, rechtswetenschap, maatschappijleer, staat- en staathuishoudkunde en zoo meer" (Van Cauwelaert, 1914, 335-336).

De vrouwenbeweging schraagde met andere woorden een containerprogramma dat de hele samenleving dreigde door elkaar te schudden. Dit was meteen haar grootste handicap, want raken aan de man-vrouw verhouding verhoogt de drempel tot massamobilisatie. Maria De Leebeek (°1914), docente aan de Katholieke Hogeschool voor Vrouwen in Antwerpen en moeder van 10 kinderen, had al vóór de Dolle Mina's het relationele karakter van de vrouwenkwestie scherp gesteld: "de intrede van de vrouw in het maatschappelijk leven is voor de helft een probleem van de aanpassing van de man" (De Leebeek, 1968, 118). Marijke Van Hemeldonck kondigde in 1981 aan dat de derde emancipatiegolf bij de mannen zal moeten beginnen (Van Hemeldonck, 1981, 584). Hoe moeilijk intermenselijke verhoudingen te veranderen zijn, blijkt *a fortiori* uit het vervolg: pas dertig jaar na de start van de 'nieuwe vrouwenbeweging' komt nu een hype rond nieuwe mannen en vaders op gang.

Vervolgens is het belangrijk te kijken naar het effect. De getuigenissen van medespeelsters én de sociologische definiëring als nieuwe sociale beweging hebben de isolering van de 'nieuwe vrouwenbeweging' in de hand gewerkt. Ze hebben haar statuut van 'apartheid' versterkt: wie niet links-libertair was, vóór basisdemocratie en tegen het patriarchaat, behoorde er niet toe. De vrouwenbeweging kreeg het aanzien van een monoliet, zonder veel voorge-

schiedenis en met een bijna teleologisch vervolg: haar grote invloed op de maatschappelijke ontwikkelingen. Denis en Van Rokeghem hebben "les acquis du nouveau féminisme" netjes op een rij gezet: de versnelde emancipatie van de vrouw op de arbeidsmarkt, in de politiek, in de sociale en de culturele sector (o.m. in de plastische kunsten, de fotografie, de dans), op het wettelijke vlak (bijvoorbeeld het huwelijksgoederenrecht en abortus) en dat alles tegen de achtergrond van de nieuw ontdekte "sororité", de vrouwelijke solidariteit in de strijd tegen de mannenmaatschappij (Denis & Van Rokeghem, 1992, 213-216). Partijen, zo stelt de literatuur, reageerden hierop met de oprichting van een vrouwenafdeling, vakbonden met de vorming van een syndicale vrouwendienst (Hooghe, 1995, 97). Met die voorstelling van zaken werd de nieuwe vrouwenbeweging als een uniek fenomeen in de geschiedenis geschoven, als een apart hoofdstuk (overigens een zeer boeiend hoofdstuk: er gebeurde immers veel) dat totaal voorbijgaat aan de interactie tussen verleden en heden en aan elementen van continuïteit. Alleen de discontinuïteit kreeg bestaansrecht. De "orkaan Mina" en de PAG kwamen Vlaanderen "wakker schudden", aldus Van Mechelen (1979, 5). "Rien ne sera plus comme avant", zegden de deelneemsters aan de Vrouwendag in 1972 (Denis & Van Rokeghem, 1992, 103). "De oudere vrouwengroepen werden op het einde van de jaren zestig compleet verrast door de opkomst van een nieuwe generatie feministes", aldus Hooghe (1993, 16; 1995, 91).

Was dat wel zo? En als dat zo was, wat was de verrassing: de inhoud van de acties of de gekozen strategie? Ik denk bovenal het laatste. De nieuwe vrouwenbeweging was een expressie van veranderend gedrag, maar was ze de enige en belangrijkste wegbereider van de veranderingen zelf? Het valt sterk te betwijfelen: weinig of niets in haar eisenpakket was echt nieuw.¹² Ze erfde de thema's en de dossierkennis van haar voorgangers, maar koos – aanvankelijk althans – voor een alternatieve strategie. Wat stond op haar programma? De PFU/VFP wilde vrouwen politieke macht bezorgen om te werken aan gelijke onderwijskansen, gelijke burgerlijke rechten, gelijk loon en seksuele ontvoogding (Denis & Van Rokeghem, 1992, 125-131). Op het eisenprogramma van de eerste Vrouwendag stonden: gelijke ontplooiingskansen voor vrouwen (onder meer via gemengd onderwijs), seksuele ontvoogding (o.a. vrije verkoop van anticonceptiva en vrije abortus), opheffing van de maritale macht (inclusief afschaffing van de fiscale cumul van inkomens binnen het huwelijk), gelijk loon voor gelijk werk, meer sociale voorzieningen en de hervorming van de sociale zekerheid (crèches, familiehelp, volledig betaalde zwangerschapsrust, collectieve faciliteiten zoals wasserijen,

---

¹². Aldus ook de Française Dominique Fougeyrollas-Schwebel (1997, 765-767) die het adjectief "nieuw" liefst geschrapt zou zien.

ook de ontwikkeling van vaderschapsverlof), dat alles volgens het principe "une femme vaut un homme".¹³ Dat alles was – noch meer noch minder – een geconcentreerde en enigszins geradicaliseerde versie van de verspreide eisen van neutrale, katholieke, liberale en de socialistische vrouwenorganisaties in de voorgaande jaren en zelfs decennia.

Dit vraagt om verduidelijking. Op 23 november 1968 had de Nationale Vrouwenraad in het Brusselse congressenpaleis een Staten-Generaal van de Vrouw georganiseerd, 20 jaar na de Verklaring door de Verenigde Naties van de Universele Rechten van de Mens en de goedkeuring van het vrouwenstemrecht in België. Gelijke rechten, volwaardige ontplooiingskansen en de participatie van vrouwen aan alle collectieve verantwoordelijkheden, dat was het leidmotief. Acht grote vrouwenorganisaties, zowel Franstalige als Nederlandstalige en behorend tot de drie grote politieke families, hebben aan de Staten-Generaal geparticipeerd: als statement van de Belgische vrouwen kon dit tellen.¹⁴ Binnen de vrouwenorganisaties was al langer op veranderingen in alle genoemde domeinen aangestuurd: de burgerrechtelijke en politieke emancipatie van de vrouw, haar onbeperkte toegang tot de arbeidsmarkt én haar seksuele bevrijding. De herziening van het *Burgerlijk Wetboek* (inzake maritale macht, echtscheiding en huwelijksgoederenrecht) stond sinds de late negentiende eeuw permanent op de feministische agenda: van de Ligue belge du droit des femmes, het christelijk feminisme van Louise Van den Plas, de actiegroep Égalité in het interbellum, de parlementaire werkzaamheden van de liberale senator Georgette Ciselet, enzovoort. Zowel de Nationale Federatie van Liberale Vrouwen (vanaf 1923) als het Vrouwensecretariaat van de CVP (vanaf 1946) werkten – voorzichtig – aan de vrouwelijke aanwezigheid in de partijorganen en op de kieslijsten. De CVP-vrouwen eisten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1964 voor het eerst een vrouw op een verkiesbare plaats op elke lijst.¹⁵ Recht op arbeid en gelijk loon voor gelijk werk vormden het centrale strijdpunt van Porte Ouverte vanaf 1930. Hoewel vrouwenarbeid voor katholieke intellectuelen tot in de jaren 1960 taboe bleef, had het ACV sinds 1947 een syndicale Vrouwendienst met vanaf 1950 een eigen tijdschriftje voor militanten: *Vrouwen aan de Arbeid*. Het ABVV startte in 1968 met een Nationale Vrouwencommissie.¹⁶ Seksuele voorlichting en

---

¹³. Cf. de tekst van de persconferentie die op 10 oktober 1972 plaatsvond en integraal is opgenomen in Denis en Van Rokeghem (1992, 88-90).

¹⁴. Met name de KAV, LOFC, SVV, NFLV, de Association belge des Femmes juristes, de Association belge des femmes chefs d'entreprises en de Fédération des femmes diplômées des universités; *Revue Nouvelle*, XIV, dec. 1968, 562-564; Denis en Van Rokeghem (1992, 16).

¹⁵. Elementen in Van Molle en Gubin (1998).

¹⁶. Zie Devos (1996); Vandebroek (2002); *Syndicalisme au féminin* (1990). In 1967 verkondigden het ABVV en SVV het "Charter van de vrouw" waarin het recht op arbeid centraal

"bewust moederschap" behoorden al voor de Tweede Wereldoorlog tot de actieterreinen van de SVV: de organisatie verstreekte haar leden discreet informatie over anticonceptie en abortus. Vanaf de oprichting in 1955 werkte SVV ook mee met de Belgische Vereniging voor Seksuele Voorlichting. De Softenonaffaire in 1962, waarbij een vrouw werd vervolgd omwille van moord op haar gehandicapt geboren kind, vergrootte de publieke gevoeligheid voor contraceptie en vruchtafdrijving. Vanaf 1960 verrezen in grote steden consultatiebureaus voor familieplanning, meerdere op initiatief van SVV, die vanaf 1970 bij Koninklijk Besluit erkend en gesubsidieerd konden worden (Celis, 1997, 268-283).¹⁷ Ook aan katholieke kant nam de gevoeligheid voor de seksuele emancipatie van de vrouw toe. Voor Maria De Leebeek, auteur van het boek *Vrouw zijn: noodlot of keuze* (1ste ed. 1967), was er geen lichamelijk determinisme: zij noemde het moederschap niet dwingend voor de vrouw, net zo min als het vaderschap voor de man. Zij aanzag het moederschap integendeel als "een deltaak" die de vrouw een "uitzonderlijke kans tot zelfrealisatie biedt, alhoewel lang niet de enige". En, zo merkte ze fijntjes op, "iedereen begrijpt en aanvaardt toch dat een man er niet genoeg aan heeft vader te zijn". Met de pil in het achterhoofd voorspelde ze de ontkoppeling van seksualiteit en procreatie, zwangerschap en moederschap, zodat er een einde zou komen aan de lichamelijkheid van de vrouw als "onontkoombaar noodlot", het einde aan de "gynecologische intimidatie" (De Leebeek, 1968, 94-103, 116-117).

Maria De Leebeek verwoordde wat in Vlaanderen volop aan het bewegen was. In intellectuele tijdschriften, maar ook in de ogenschijnlijk rolbevestigende tijdschriften van vrouwenorganisaties, in de vrouwenpagina's van kranten, op de radio en de televisie durfden hoofdredacteurs, journalisten, politici/ae en andere medewerkers – zoals Sirène Blicck-Messiaen (°1899) en Vogelina Dille-Lobe (°1912) in SVV, Maria Jacques (°1928) in de KAV, Betty Frantzen-De Leye, Mathilde Schroyens (°1912) en Willy Calewaert (°1916) in *De Stem der Vrouw*, Janine De Rop in *Vooruit*, Maria Rosseels (°1916), Tilly Stuckens (°1932) en Manu Ruys (°1924) in *De Standaard*, Léa Martel op de radio en Paula Semer (°1925) op T.V. – zich vanaf de late jaren 1950 steeds meer "permitteren": over het huwelijksgoederenrecht, beroepsarbeid voor gehuwde vrouwen, gelijk loon voor gelijk werk, de vrouwelijke

---

stond; in 1968 kondigde het ACV "Het statuut van de werkneemster" af, een tekst waaraan sinds 1966 was gewerkt.

¹⁷ Denis en Van Rokeghem (1992, 31-37): over de oprichting in 1962 in Sint-Joost-ten-Node van het eerste Franstalige centrum voor familieplanning, "La Famille heureuse".

politieke ondervertegenwoordiging en geboortebeperving.¹⁸ Alleen het woord 'abortus' was tot het begin van de jaren 1970 een absoluut taboe. De 'nieuwe vrouwenbeweging' heeft in al die domeinen het vuur dus niet aangestoken, maar wel de rol van brandversneller gespeeld.

3. EEN SPEL VAN WOORDEN

Tot hiertoe heb ik nogal achteloos het woord 'vrouwenbeweging' gebruikt zoals dat door de medespeelsters uit de jaren 1970 en in de sociologische analyses van de nieuwe sociale bewegingen wordt gehanteerd. Woorden als vrouwenbeweging, vrouwenorganisatie, vrouwenvereniging, vrouwenemancipatie en feminisme worden dikwijls moeiteloos door elkaar gebruikt. Het effect is een ondoorzichtig amalgaam. Deze woorden zijn een onderdeel van het evoluerende taalgebruik: ze zijn niet eenduidig en niet waardevrij (Christens, 1997, 6-11). Wat moeten we bijvoorbeeld begrijpen onder de titel van een artikel van Lily Boeykens uit 1993: "Emancipatie van de vrouw als beweging en als feministische golf"?

3.1. Vrouwenorganisatie

Via taal en vertoog hebben vrouwen en mannen zichzelf en elkaar in bepaalde hokjes geduwd. Het is verhelderend in het vocabularium de statische en de dynamische termen te onderscheiden. De statische term vrouwenorganisatie(s) wordt impliciet gehanteerd als de vergrotende trap van vrouwenvereniging(en). Het valt op dat de term 'organisatie' steevast opduikt als het over de KAV, Boerinnenbond (nu KVLV), CMBV (nu Markant) en ook SVV gaat, dus de hiërarchisch opgebouwde verenigingen binnen de grote levensbeschouwelijke zuilen, met tienduizenden leden en een nogal kleinburgerlijk activiteitenpatroon (cf. de uitgebreide aandacht voor koken, kleding, lichaamsverzorging, poetsen en de gezelligheid van de woning). Het woord "organisaties" nodigt niet uit om binnen die verenigingen op zoek te gaan

---

¹⁸. Janine De Rop, redactrice van de vrouwenrubriek in *Vooruit*, getuigde: "Vermits ze (de hoofdredactie) zich het (de vrouwenrubriek) niet zoveel aantrokken, konden wij ons zo nu en dan wel eens iets permitteren" (Van IJzendoorn, 2001, 63). Zie ook gegevens in o.m. *Markante vrouwen* (1997); De Weerdt (1997); Van Molle en Gubin (1998); Vandebroek (2002). Het wekelijkse vrouwenprogramma "Penelope" op de BRT-televisie handelde op 23 februari 1962 bijvoorbeeld over art. 119 van het Verdrag van Rome: gelijk loon voor gelijk werk.

naar veel dynamiek. Van Mechelen noemde ze de "brave vrouwenorganisaties" die ze niet wilde negeren, maar wel afkeurde als "niet strijdbaar genoeg":

"ze bereikten ontzettend veel vrouwen en wat deden ze ermee? Hen vooral bevestigen in hun klassieke gezinsrol" (Van Mechelen, 1996, 25-32).

Dat ze op hun eigen behoedzame manier nochtans wel substantieel bijdroegen tot de sociale, culturele, economische, politieke en juridische emancipatie van de vrouw wordt in de literatuur over de nieuwe sociale bewegingen veel minder in evidentie gesteld.

Hoe kon dat overigens: onderzoek naar de wijze waarop deze organisaties een effectieve rol hebben gespeeld in het – inderdaad trage en moeizame – vormingsproces en legislatieve werk van en voor vrouwen is nog schaars (Osaer, 1991; De Weerd, 1997). Ook hun zogenaamd klassieke activiteiten verdienen ten gronde heroverwogen te worden: in welke mate waren kooklessen, voordrachten over elektrische huishoudapparaten, babyverzorging en de opvoeding van kinderen, wandkalenders met kunstreproducties, handwerktentoonstellingen, zangfeesten en zelfs bedevaarten een vorm van emancipatie (in de brede betekenis van persoonlijke ontplooiing en bevrijding) en een gunstige, misschien zelfs noodzakelijke voedingsbodem voor verdere emancipatie? Was dit een profeminisme waarop het latere feminisme kon worden opgebouwd? Ook de overkoepelende NVR werd door de nieuwe vrouwenbeweging vanaf 1970 onder de traditionele organisaties gerekend: een "verburgerlijkte damesclub" die "niet veel met feminisme te maken (had)", zo luidde het verdict (Van Hemeldonck, 1995, 45-46; Van Mechelen, 1996, 31; Hooghe, 1995, 90). De nieuwe vrouwenbeweging heeft voor zichzelf het woord 'organisatie' bewust gemeden omdat ze 'anders', dynamischer en flexibeler wilde zijn. Groep, comité of collectief, dat was haar alternatieve terminologie en een weinig geformaliseerde structuur haar alternatieve strategie. Maar staat een nogal strakke organisatorische structuur het dynamisch inspelen op veranderende noden en wensen onvermijdelijk in de weg? Sociale bewegingen beschikken overigens ook over een of andere organisatievorm (Walgrave, 1994, 3).

3.2. Vrouwenactie

Vervolgens zijn er dynamische begrippen: vrouwenactie, vrouwenbeweging(en), vrouwenemancipatie, feminisme, neofeminisme en zelfs postfemi-

nisme. De vage term vrouwenactie suggereert vooral zijn tegendeel: namelijk dat de vrouwen zich meestal passief en maatschappelijk conformistisch gedragen. Actie kan echter op vele manieren worden ingevuld. In het "woord vooraf" van de pilootstudie van Denise De Weerdts over de geschiedenis van het Belgisch feminisme, gepubliceerd in 1980, wordt er terecht op gewezen dat er twee complementaire actievormen zijn: ten eerste "de ophefmakende, ludieke, fanatieke actie naar buiten uit", wat onmiddellijk doet denken aan Dolle Mina en aanverwanten, en ten tweede "het saaie, ondankbare werk door de instellingen, om datgene wat rijpt aan de basis om te kunnen zetten in besluiten, wetten en voorzieningen", waarin bijvoorbeeld de KAV kan passen.

3.3. Vrouwenbeweging

De al even vage term vrouwenbeweging is van alle markten thuis. In het begin van de twintigste eeuw werd hij zowel door katholieke als socialistische vrouwenverenigingen gebruikt, vanaf 1910 was *Vrouwenbeweging* de titel van het ledenblad van de KAV-in-woording; tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw diende de term zowel om de 'traditionele' vrouwenorganisaties aan te duiden, als om te wijzen op het nieuwe feministische elan in de context van de nieuwe sociale bewegingen.¹⁹ De verwarring is troef. Op het Vlaamse platteland noemen vrouwen zich nu nog lid van "dé vrouwenbeweging", en dan bedoelen ze de lokale KVLV-afdeling. De KAV-leden noemen zich lid van "de vrouwengilde". Wanneer het over die traditionele organisaties gaat, hanteert Denise De Weerdts terecht de meervoudsvorm "traditionele vrouwenbewegingen", én ze heeft enig oog voor hun voorzichtig emancipatorische actie (De Weerdts, 1980, 167). De Weerdts en Brigitte Raskin maken bovendien het werkbare onderscheid tussen enerzijds de verzuilde of geïntegreerde vrouwenbewegingen (meervoud) en anderzijds de autonome, apolitieke vrouwenbeweging (enkelvoud) (De Weerdts, 1980, 193-195; Raskin, 1980). Er is in België nooit één homogene vrouwenbeweging geweest. Nochtans reduceren de actoren uit de jaren 1970 'de vrouwenbeweging' tot hun eigen nieuwlinkse variant (Van Mechelen, 1979; 1996; Van

---

¹⁹ *De Stem der Vrouw*, het tijdschrift van de socialistische Vrouwenvereniging van Gent dat in 1900 begon te verschijnen, rapporteerde zowel over de eigen 'vrouwenbeweging' als over wat zich in andere landen afspeelde. "Vrouwenbeweging hier en elders" was vanaf februari 1914 de titel van een rubriek in het Vlaamsgezinde, katholieke damesblad *De Lelie*. Zie Flour (1994, dl.II).

Hemeldonck, 1981; Mulier, 1986; ook Hooghe, 1995; e.a.), een onterechte reductie tot één kortstondige en militante verschijningsvorm. Sociale bewegingen, ook nieuwe sociale bewegingen, zijn niet ondubbelzinnig af te meten aan hun werkwijze (collectieve actie), het aantal leden of betogers (massaliteit), of het aantal vermeldingen in de pers (weerklink) (Walgrave, 1994, 4).

Bij het woord 'beweging' kan nog een kanttekening worden geplaatst: is een sociale beweging noodzakelijkerwijs progressief zoals impliciet wordt aangenomen? Definiëringen vanuit de sociale wetenschappen sluiten conservatisme nochtans niet uit. De tegenstelling progressief-conservatief is historisch overigens niet ondubbelzinnig. Hoe klonk het pleidooi voor de moeder-aan-de-haard, in combinatie met 'kindergeld', in de oren van een fabrieksarbeidster met een rits kleine kinderen: als een voor- of achteruitgang? Volgens Jan-Willem Duyvendak zijn

"Sociale bewegingen [...] een samenhangende reeks van gebeurtenissen geproduceerd in interactie met tegenstanders en gedragen door een netwerk van actoren met politieke doelen die hierbij hoofdzakelijk gebruik maken van niet-institutionele middelen" (Duyvendak, 1991, 12-16).

Saskia Poldervaart noemt een vrouwenbeweging een autonome beweging van en voor vrouwen, niet gebonden aan bijvoorbeeld een partij, met een eigen doel, actieterrein en strategie en enige regelmaat in de werking (Poldervaart, 1991, 16-17).

De 'nieuwe vrouwenbeweging' uit de jaren 1970 heeft ook spontane, min of meer georganiseerde vormen van 'nieuwe tegenbewegingen' uitgelokt, maar die hebben in de literatuur tot hiertoe weinig of geen aandacht gekregen. Tegen de ophefmakende abortusbeweging startte in 1972 een zeer militante antiabortusbeweging die zich van conventionele, maar ook alternatieve middelen bediende. Ze haalde onder meer de kranten met de vorming van het Aktiekomitee Verontruste Ouders (AVO) en de actiegroep Pro Vita,²⁰ een "Nationale dag voor 'ongeboren leven' te Gent", toespraken op partijcongressen en standpunten van sociale organisaties (CVP, Volksunie, Boerenbond), brochures (de Gentse bisschop L. Van Peteghem), open brieven (Bond zonder Naam), petitie (175 professoren van de K.U.Leuven), zelfklevers, een "boetevaart" van Brugge naar Kortrijk "om Vlaanderen te redden tegen het zedelijk verval" en een langspeelplaat met een toespraak van de 'spekpater' Werenfried Van Straaten. Tegenover de beweging ter verdediging van de positie van de (gehuwde) vrouw op de arbeidsmarkt, ontstond vanaf 1975 aan

---

²⁰. Beide kwamen tot stand in 1972 en publiceerden brochures en een tijdschriftje, *AVO Berichten* (1972-1976; nadien opgenomen in *Gezinsvrouw*) en *Pro Vita* (1980-1999/2000).

beide zijden van de taalgrens een vereniging die opkomt voor de thuiswerkende vrouw: de TOGS (Thuiswerkende Ouder, Gezin en Samenleving, maar bijna exclusief steunend op vrouwen) en de Association des femmes au Foyer, die beide deel uitmaken van een brede internationale beweging met de Fédération Européenne des Femmes Actives au Foyer (opgericht in 1983), de Mouvement Internationale des Mères en de Union Internationale des Organisations Familiales.²¹

3.4. Emancipatie

Emancipatie duidt etymologisch op het streven naar vrijmaking uit de macht of voogdij van een autoriteit. Vrouwenemancipatie is dan de bevrijding uit het patriërchaat en de maritale macht. In de late negentiende eeuw werd het woord vrouwenemancipatie liefst gemeden omdat het principe van de maritale macht niet fundamenteel in vraag werd gesteld, omdat het woord geassocieerd werd met linkse Fourierisme en bovenal omdat het begrepen werd als de egalisering van de seksen: het schrikbeeld van geëmancipeerde vrouwen die hun vrouw-zijn zouden afzweren om zich als mannen te gedragen en daardoor de hele sociale orde zouden verstoren. Illustratief hiervoor is de gekende, en op het eerste gezicht verwarrende uitspraak van advocaat Henri La Fontaine, medestichter van de Ligue belge du Droit des Femmes, bij de oprichting in 1892:

"Nous ne poursuivons pas, je le dis très nettement, l'émancipation des femmes: nous ne voulons pas que les femmes soient émancipées, nous ne voulons pas qu'elles sortent de leur sexe et qu'il n'ait plus dans le monde qu'un sexe neutre [...]"²²

Aan katholieke kant klonk de veroordeling van de vrouwenemancipatie soms even scherp:

"Ces idées d'émancipation et d'égalité avec les hommes, idées sottes qui hantent certaines femmes mécontentes et ambitieuses..."²³

---

²¹. TOGS beschikt sinds 1977 over een tijdschrift: de eerste titel luidde *Werkgroep Herwaardering Gezin* (Flour, 1993, 239-240; 1994, deel II, 370-371). TOGS is de enige organisatie die van het VOK geen toelating tot deelname aan de Vrouwendag heeft gekregen en wel omwille van "het rolbevestigend karakter van haar doelstellingen", zie *VOK-Feestboek* (1997, 16).

²². Geciteerd door barones Marthe Boël-de Kerchove de Denterghem en Christiane Duchène (1955, 42-43); zie ook de duiding door Christens (1997, 6-8).

Voor de socialistische arbeidersbeweging kon de "ontvoogding der vrouwen" geen doel op zich zijn, maar zou ze het resultaat zijn van de ontvoogding van de arbeidersklasse.²⁴ Rond de Eerste Wereldoorlog klonk "emancipatie" in het Nederlandse taalgebied nog altijd als een verdacht streven naar "gelijkstelling voor de wet met den man en meerdere vrijheid van beweging, waarop vrouwen aanspraak maken".²⁵

Pas in de jaren 1960 maakte het woord emancipatie een nieuwe opgang en wel in de ruime betekenis van het streven naar gelijke rechten en kansen voor zwarten, vrouwen en andere gediscrimineerde groepen. De vrouwenemancipatie werd in bredere kringen toen legitiem geacht... omdat ze was bereikt. Na 1958, toen de herziening van het *Belgisch Burgerlijk Wetboek* grotendeels een einde had gemaakt aan de maritale macht en de ongelijke verhouding in rechten en plichten tussen beide echtgenoten, leek de vrouwenemancipatie immers voltooid te zijn.²⁶ Aldus nogmaals Maria De Leebeek in 1968:

"Er is een moment geweest, niet zo lang geleden, dat een onderwerp als de emancipatie van de vrouw ogenschijnlijk begon te verouderen. In sommige kringen haalde men er de schouders over op, niet begrijpend dat iemand zich nog in alle ernst kon inlaten met een kwestie, die zo goed als opgelost was".

Zijzelf zag toen echter scherp in dat de samenleving er niet op voorbereid was om consequent de gevolgen van die legislatieve emancipatie te dragen en ze lachte schamper met diegenen die alternatieve woorden uit hun hoed toverden om de emancipatie af te remmen: gelijkwaardigheid in plaats van gelijkheid, promotie in plaats van emancipatie, vrouwenbeweging in plaats van feminisme. Zelf dacht ze – in de lijn van het christelijk personalisme – veeleer in termen van persoonlijke realisatie van man én vrouw, van partnerschap, vrijheid én verantwoordelijkheid, dan van pure gelijkheid (De Leebeek, 1968, 7, 25-26).

---

²³. Aldus de redemptorist François Xavier Godts (1903, 181). Het is nochtans fout Godts volledig in de hoek van het antifeminisme te duwen, aangezien hij voorstander was van gelijk loon voor gelijk werk, van een eigen spaarboekje voor de gehuwde vrouw, van vrouwenstemrecht voor werkrechtshouders en handelsrechtbanken, het recht op het opsporen van het vaderschap, het recht om als voogd op te treden, burgerlijke akten te tekenen e.d. Voor Godts zelf behoorden die standpunten echter niet tot het domein van de emancipatie of het feminisme, maar tot dat van de rechtvaardigheid en het geloof, zie Willaert (1995).

²⁴. Het motto van *De Stem der Vrouw* veranderde in 1908 van "Ontvoogding der vrouwen is het werk der vrouwen zelf" naar "Ontvoogding der vrouwen is het werk van het socialisme", zie Flour (1994, dl.II, 241-242).

²⁵. "Emancipatie", in *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, deel III/2, Den Haag-Leiden, 1916.

²⁶. Hetzelfde werd in Nederland gezegd, zie Costera Meijer (1996, o.m. 1-2, 26, 267).

3.5. Feminisme

Precies op dat moment was het woord feminisme inderdaad aan een nieuwe opmars bezig. Zoals met alle -ismen het geval is, heeft dit negentiende-eeuwse neologisme altijd gepolariseerde reacties van voor- en tegenstanders opgeroepen.²⁷ Feminisme werd en wordt veelal begrepen als het agressief opeisen van vrouwenrechten en het radicaal willen doorbreken van gevestigde rolpatronen. Het feminisme wordt in het collectieve geheugen geassocieerd met – zonet gereduceerd tot – het beeld van Britse suffragettes die door de politie werden opgepakt of de manifestaties van de Dolle Mina's.²⁸ Een enquête onder Leuvense geschiedenisstudenten in 1998 leverde een bloemlezing aan weinig fraaie omschrijvingen op, waaronder de volgende die de synthese van vele kan worden genoemd: feminisme is "de verzamelnaam voor hysterische vrouwen met radicale en tegen de man gekeerde eisen". Alle studenten verklaarden zeker voorstanders van gelijke kansen te zijn, maar het etiket 'feminist' wilde de overgrote meerderheid beslist niet dragen. De 'nieuwe vrouwenbeweging' van de jaren 1970 heeft het woord feminisme blijkbaar met een nieuw stigma beladen. Historisch onderzoek onderscheidt evenwel meerdere feminismen met sterk uiteenlopende betekenissen.

Kort na de introductie van de term in België, op het einde van de negentiende eeuw, maakten de gebruiksters zelf een onderscheid tussen drie types van feminisme om zich van elkaar te onderscheiden of zich tegen elkaar af te zetten: ten eerste een 'burgerlijk' feminisme dat refereerde aan het vrijheids- en gelijkheidsbeginsel om voor vrouwen een gelijkwaardige behandeling met meer burgerlijke rechten op te eisen; ten tweede een socialistisch feminisme dat zowel de vrouwen als de arbeiders de slachtoffers noemde van het kapitalistische marktmechanisme; ten derde een christelijk feminisme dat de morele superioriteit van de vrouw beklemtoonde en haar rechten bepleitte in

---

²⁷ Karen Offen (1987) toont aan dat het woord "féminisme" hoogstwaarschijnlijk niet door Charles Fourier werd gelanceerd, in 1808, 1837 of 1841, zoals herhaaldelijk is geschreven. Het duikt pas duidelijk op in het Franse discours op het einde van de negentiende eeuw. Offen vond de eerste gepubliceerde vermeldingen van "féministe" in 1872 (in de pejoratieve betekenis) en 1882 (als naamgeving aan voorstanders van meer rechten aan vrouwen in de publieke sfeer). Van het woord "féminisme" vond ze een eerste gepubliceerde neerslag in 1891.

²⁸ Het voorzichtig progressieve katholieke damesblad *De Lelie* stelde zijn lezers vlak voor de Eerste Wereldoorlog gerust dat het niet wilde aansporen tot "Engelse suffragettedaden"; bij het heropstarten van het socialistische blad *De Stem der Vrouw* na die oorlog vreesden de mannelijke partijgenoten dat het blad aan 'feminisme' zou gaan doen, zie Flour (1994, dl.II, 143, 248).

functie van haar gelijkwaardige rol als echtgenote en moeder. Het onderscheid zegde eigenlijk meer over de poging van de betrokkenen om levensbeschouwelijk 'correct' te blijven, dan over fundamentele verschillen in hun nog gematigde ambities. Zolang de verzuiling in België de kracht had van een absolute waterscheiding, hebben de ideologische barrières de vorming van één breed, neutraal of pluralistisch feministisch front verhinderd. Vooral aan christelijke kant werd de behoefte tot apartheid gevoeld. Het woord 'feminisme' lag de meeste katholieken niet omdat het refereerde aan het doorbreken van traditionele rolpatronen, wat bedreigend overkwam voor het fundament van de christelijke samenleving: het gezin.²⁹ Dus gingen de expanderende katholieke vrouwenorganisaties zich na de Eerste Wereldoorlog liever scharen achter de minder polemisch klinkende term "vrouwenbeweging" (Christens, 1997, 8-9). Ook de socialistische vrouwen verkozen een andere terminologie. Lucie Dejardin, een socialistische arbeidster die in 1929 de eerste verkozen vrouw werd in de Kamer, vermeed het woord omdat ze het met burgervrouwen associeerde (De Weerd, 1997, 11). En wat te denken van de naam SVV, Socialistische Vooruitziende Vrouwen, die in 1922 werd bedacht? Zo verengde het gebruik van het woord feminisme tot een smal segment van de vrouwenactie en was het als het ware braak terrein geworden toen de "tweede feministische golf" zich aandeed. De pioniers daarvan eigenden zich niet alleen de term feminisme toe en maakten er hun monopolie van, maar duwden hun voorgangsters tegelijkertijd in de statische term 'vrouwenorganisaties' en afficheerden zichzelf uitdagend als de enige echte 'vrouwenbeweging'.

Om welk feminisme ging het in die tweede golf? Vanaf de jaren 1970 brachten de vrouwenstudies, met inbegrip van de vrouwengeschiedenis, nieuwe inzichten omtrent de ontwikkeling van het feministisch denken aan. Ze ontrafelden twee fundamenteel verschillende denkkaders. Enerzijds is er het feministisch differentiedenken dat man en vrouw als gelijkwaardig aanziet, maar fundamenteel anders: fysiek, intellectueel en psychologisch. Dit verschil kan (geheel of gedeeltelijk) biologisch-deterministisch worden geïnterpreteerd ('natuur') of gezien worden als een verworvenheid die (geheel of

---

²⁹ Louise Van den Plas, van 1905 tot 1940 de drijvende kracht achter het tijdschrift *Le Féminisme chrétien de Belgique* en pleitbezorgster van vrouwenstemrecht en van de herziening van het *Burgerlijk Wetboek* ten voordele van de gehuwde vrouw, vond het bijvoorbeeld nodig een brochure te publiceren met de titel *Aux catholiques belges. Pourquoi les chrétiens doivent être féministes* (Brussel-Parijs, 1902). Een jaar later reageerde Godts met *Erreurs et crimes en fait d'éducation, Le féminisme condamné par les principes de théologie et de philosophie* (Brussel, 1903). Op Godts' werk volgde datzelfde jaar nog een reactie van René Henry, een katholiek journalist en medestander van Van den Plas: *Féminisme chrétien. Un féministe malgré lui, le R.P. Godts*, Brussel, 1903.

gedeeltelijk) door rolsocialisatie is gecreëerd ('cultuur'). Anderzijds is er het feministisch gelijkheidsdenken dat het seksedualisme verwerpt en man en vrouw als wezenlijk gelijk beschouwt, met gelijke rechten, plichten en kansen in alle levenssferen: juridisch, politiek, economisch, sociaal en cultureel, intellectueel en wetenschappelijk. Alleen dat gelijkheidsdenken kreeg van de "nieuwe vrouwenbeweging" in de jaren 1970 als 'echt' feminisme genade:

"Féministes, nous devons montrer [...] qu'il n'y a de 'femmes' que pour autant qu'un rapport de force inégalitaire fait de l'oppression et de l'exploitation d'un groupe social la condition du pouvoir de l'autre".³⁰

De nieuwe vrouwenbeweging heeft aan het gelijkheidsfeminisme bovendien een overwegend links-radical oriëntering gegeven: egalitair, antiautoritair en autonoom. De tegenbeweging, met haar sterke (her-) waardering van de seksuele differentie, volgde echter op de voet. In 1974 al verscheen *Speculum de l'autre femme* van de Franse filosofe Luce Irigaray die het vrouwelijke lichaam opnieuw centraal stelde.

Nader onderzoek van de Amerikaanse historica Karen Offen onderscheidt twee soorten feminismen die in de voorbije eeuwen in wisselende intensiteit door elkaar heen hebben gewerkt.³¹ Ze onderkent enerzijds een individualistisch feminisme dat zich beriep op de universele mensenrechten (vrijheid, gelijkheid) om voor alle vrouwen gelijke rechten op te eisen, inzonderheid de gelijke toegang tot de publieke sfeer (hoger onderwijs, politiek, vrije beroepen). Dat feminisme ging, desnoods hardhandig, de confrontatie aan met de patriarchale maatschappij. Anderzijds expliciteert ze, na zorgvuldig bronnenonderzoek, de kracht van wat zij een relationeel feminisme noemt, een feminisme met sterk "maternalistische" kenmerken. Het poneerde de complementariteit en het partnerschap, met gelijkwaardigheid in het verschil, en het hanteerde het vrouw- en moeder-zijn als legitimering om op te komen voor de (gelijke) rechten van de vrouw. Zulks bood, in tegenstelling tot het individualistische feminisme, meer ruimte tot overleg, compromisvorming en van daaruit geleidelijke verandering. De definiëring van feminisme als "burgerlijk moederschap" blijkt in meerdere landen politiek zeer vruchtbaar te zijn geweest: het uitte zich bijvoorbeeld in de wettelijke bescherming van de

---

³⁰. Geciteerd uit het Franse tijdschrift *Questions féministes* (1977) door D. Fougeyrollas-Schwebel (1997, 761).

³¹. Een eerste versie van die visie is te vinden in haar artikel "Defining Feminism" (1988). Ook Offen, *European Feminisms* (2000, 21-30). In dit boek schiet ze echter tekort waar ze er niet in slaagt het socialistisch feminisme een rechtmatige plaats te geven in de ideeënontwikkeling; voor haar is een feminisme dat de prioriteit geeft aan klasse boven sekse geen volwaardig feminisme.

zwangere vrouw en de financiële ondersteuning van het moederschap. Offen introduceert hier terecht de nationale context in de analyse van het feminisme. Het individualistische feminisme heeft zich, volgens Offen, veel sterker ontwikkeld in de Angelsaksische wereld. Het relationele feminisme was vooral een continentaal Europees fenomeen. Zo is het te begrijpen dat het autonomistisch-egalitaire denken van Simone de Beauvoir veeleer een filosofische onderbouw verstrekke voor het Angelsaksische type en in Amerika al vroeg enkele positieve recensies kreeg, terwijl de Beauvoir in Frankrijk aanvankelijk zeer slecht werd onthaald (Pilardi, 1993, o.m. 59-61). Zo is ook de nieuwe vrouwenbeweging van de jaren 1970 slecht onthaald omdat ze, tegen de continentale traditie in, openlijk de strijd tegen de mannenheerschappij aanbod.

De Australische sociologe Gisela Kaplan voegt in haar studie over de Europese tweede golf het strategisch onderscheidingscriterium toe. Naast het klassegeoriënteerde socialistische feminisme dat zowel nationaal als internationaal georganiseerd is, onderscheidt ze enerzijds een goed georganiseerd en hiërarchisch gestructureerd liberaal feminisme dat via overleg opereert, en anderzijds een radicaal feminisme dat publiek strijd voert tegen de mannenmaatschappij en voor de seksuele bevrijding van de vrouw, separatistisch is en niet tot compromissen bereid (Kaplan, 1992, 20-22). Het is precies dat laatste dat zijn stempel op de 'tweede golf' heeft gedrukt.³²

Toch blijft het problematisch feminisme in duidelijk afgebakende hokjes onder te brengen. De soms pijnlijke confrontatie in de jaren 1970 tussen de verdedigers van de bestaande man-vrouw verhouding en de strijdsters voor een radicale verandering deed de historische complexiteit en de nuanceringen uit het verleden vervagen. Verschil en gelijkheid zijn in de voorbije decennia teveel als twee opeenvolgende, antithetische en elkaar uitsluitende ideologieën voorgesteld. Maar is dat zo? Vrouwen eisten in het verleden stemrecht vanuit het gelijkheidsargument, als mensenrecht, maar ook vanuit de argumentatie dat ze hun eigen leefwereld en eigen problemen moesten kunnen binnenbrengen in de politiek. Ze ambieerden hoger onderwijs voor zichzelf, maar ook om een betere echtgenote en moeder te kunnen zijn. Kaat Wils toonde recent aan dat in het pedagogisch project van Isabelle Gatti de Gamond, met name de creatie vanaf 1864 van hoogstaand middelbaar onderwijs voor meisjes, op een scientistisch gefundeerd differentiedenken was gebaseerd (Wils, 1999). Men kan daartegen inbrengen dat schijnbare dubbelzinnigheden in het discours misschien praktisch en strategisch waren geïnspi-

---

³² Kaplan kent dan weer aan het christelijk feminisme geen aparte plaats toe. De Française Michèle Riot Sarcey (1995, 13) onderscheidt op haar beurt een "republikeins feminisme" dat de waarden van de Franse revolutie deelt.

reerd, maar is dat voldoende om de dubbelzinnigheid op te heffen? Zelfs in *Le Deuxième sexe* van de Beauvoir worden nu de facetten van een onderliggend differentiedenken naar boven gespit (Van Haegendoren, 1999). Het eisen van gelijkheid sluit het beseffen, erkennen en zelfs waarderen van verschillen niet uit.³³ En wie kan bewijzen dat de gelijkheidseis per definitie altijd positief en progressief is, en dat het accentueren van het verschil per definitie negatief en conservatief moet worden geïnterpreteerd? De hiërarchisering, die gelijkheid plaatst boven verschil, is inhoudelijk, noch strategisch absoluut. Ook het verschildenken kan maatschappelijke verandering én verbetering bewerken. Organisaties die zich in het interbellum hebben ingezet voor moederschapsrechten, waarmee ze de reproductieve functie van vrouwen naar voren schoven, sloten waarschijnlijk veel beter aan bij de toenmalige noden en wensen van vrouwen uit de sociale midden- en onderlaag, dan diegene die stredden voor kiesrecht of voor de openstelling van de magistratuur. Het gelijkheids- *versus* verschildebat is teveel gevoerd als een steriel debat: het is niet of/of. Gelijkheid en verschil zijn als twee complementaire en communicerende vaten, vanaf het verre verleden tot het heden. Het denken over de maatschappelijke positie van de vrouw is ook geen lineair progressief proces, waarbij het negentiende-eeuwse biologisch-deterministische verschildenken zal uitmonden in de ultieme erkenning van de gelijkheid zoals dat door feministes van de 'nieuwe vrouwenbeweging' was verhoopt.

Elk feminisme heeft de analyse gemeen dat vrouwen lijden onder de (vaak geïstitutionaliseerde) mannelijke dominantie en dat streven naar verandering, om tot zelfdefiniëring en zelfontplooiing te komen, zinvol én haalbaar is.³⁴ Maar er is hoegenaamd geen historische eensgezindheid omtrent de oorzaak of schuld, omtrent de concrete doelstellingen en de te volgen strategie. Zoeken naar één universeel en tijdloos feminisme is dus bij voorbaat onbegonnen werk. Het weze een vingerwijzing voor historici/ae die de term feminisme in hun analyses inbrengen: een grondige contextualisering (in tijd en ruimte, volgens etnie, levensbeschouwing, sociale groep) van wat bedoeld wordt, is meer dan noodzakelijk.

---

³³. Dit werd scherp geformuleerd door de Amerikaanse historica J.W. Scott in 1988, zie over de verschuivingen in de historiografische interpretatie Vandebroek (2002, 25-31).

³⁴. Hier sluit ik aan bij de definitie van Offen (1988, 151-152).

4. EEN EERSTE EN EEN TWEEDE GOLF?

Ten slotte is er het probleem van de chronologie: het verhaal van de twee feministische golven. Ook dat verhaal is goed gekend en wordt nog steeds gereproduceerd (*The second wave*, RoSa, 2000). De eerste golf wordt breed genomen gesitueerd in de periode 1870-1914. Ze wordt getypeerd als een op het gelijkheidsdenken geënte liberale of burgerlijke strijd voor vrouwenstemrecht, voor meer en betere onderwijskansen voor meisjes, voor de openstelling van vrije beroepen voor vrouwen (arts, advocaat) en voor de herziening van het *Burgerlijk Wetboek* ten gunste van de gehuwde vrouw. De katholieke en de socialistische zuil richtten in diezelfde periode aparte vrouwenorganisaties op die ijverden voor betere leef- en werkomstandigheden voor vrouwen uit de volksklassen. Na de Eerste Wereldoorlog die de vrouwen tijdelijk in het arbeidscircuit had gebracht, zo luidt althans het verhaal, volgde de terugslag. De vrouw werd teruggedrongen in haar rol van moeder aan de haard. Die traditionele rol werd nogmaals bevestigd na de Tweede Wereldoorlog, tot aan de plotse feministische uitbarsting van 1970. De militanten van de tweede golf richtten zich op de nog ontbrekende of niet gerealiseerde rechten (bijvoorbeeld het recht op anticonceptie en abortus, gelijk loon) in de nog steeds patriarchaal gedomineerde samenleving. Ware gelijkheid was het doel, het rebelse opeisen ervan – met reminiscenties aan het radicalisme van de Engelse suffragettes uit de eerste golf – de gehanteerde strategie.

De periodisering in twee golven kan in meer dan één opzicht fundamenteel in vraag worden gesteld. Ten eerste past ze in de mannelijke en elite georiënteerde historiografie, erfgenaam van de '*histoire bataille*', waarin er geen ruimte was voor de '*slow motion*' in de geschiedenis. Die historiografie gunt de vrouwen, als sociaal onderscheiden categorie, slechts een paar maal bestaansrecht in de representatie van het verleden, met name op die momenten waarop ze zich luidkeels revindicatief hebben opgesteld. Het zijn opvallend de momenten waarop vrouwen zich het minst 'typisch vrouwelijk' hebben gedragen, zodat de opname daarvan in de geschiedenisboeken de respectabiliteit van de vrouwenactie zelf dreigt te ondermijnen. Vrouwen worden erin voorgesteld als een "classe dangereuse" die de maatschappelijke orde wil omverwerpen. Andere vormen van feminisme blijven intussen onzichtbaar. Het feminisme is nochtans veel meer dan de spectaculaire verhalen van Olympe de Gouges, Emmeline en Christabel Pankhurst en de Dolle Mina's, zoals de negentiende-eeuwse Belgische arbeidersbeweging meer is dan de gebeurtenissen in 1886. Het valt overigens op dat vrouwen zich luid-

keels in het openbaar manifesteren op momenten waarop anderen dat ook doen: in de late negentiende eeuw de arbeiders, in de jaren 1960 en 1970 de vredesmanifestanten, de zwarten, de milieuactivisten, enzovoort. Publiek protest met massamobilisatie verloopt, zo toont politicologisch onderzoek aan, met ups en downs. Maar feminisme of feminismen, met de bedoeling maatschappelijk veranderingen te bewerken, zijn sinds de late negentiende eeuw een constante.

Ten tweede geeft het beeld van een golfbeweging de indruk dat de tweede golf gewoon een uitgesteld vervolg is van de eerste, zonder rekening te houden met de contextuele, ideologische en programmatische verschillen. Terwijl de eerste golf sterk mikte op de discriminerende wetgeving, ging de tweede golf op zoek naar verklaringen voor de persistente mannelijke dominantie in de publieke sfeer. De tweede golf droeg een hoog gehalte aan vrouwelijke zelfanalyse, persoonlijke bewustwording en collectieve bewustmaking in zich, wat Verleyen (1996, 5) raak verwoorde in de zin "Nog altijd kijken vrouwen naar zichzelf als naar een niet-opgelost probleem". In de tweede golf stond de vrouwelijke identiteitsvorming centraal: de zoektocht naar het ware vrouwelijke 'ik' als autonoom subject en tevens als project tot zelfrealisatie, zoals uitgedrukt in de slogan "het persoonlijke is politiek". Duyvendak rekent, precies omwille van dit identiteitsvormende aspect, de vrouwenbeweging tot het type van de subculturele nieuwe sociale bewegingen waarvoor doel en ingezette middelen nagenoeg samenvallen: "the medium is the message" (Duyvendak, 1991, 21-25; Costera-Meijer, 1996, 1-27).

Tussen beide golven wordt een dalperiode of dode periode gesuggereerd, alsof het om twee schokgolven ging met niets ertussen, voor het feminisme een verloren tijd. Dit beeld werd sterk gevoed door de voortreksters van de 'nieuwe vrouwenbeweging' die zichzelf graag maten met de grote namen uit de eerste golf. Ze springen in hun getuigenissen moeiteloos van de suffragettes uit de eerste golf naar de Dolle Mina's.³⁵ Van Mechelen bijvoorbeeld begon haar boek over de jaren 1970 met een panopticum van heldinnen uit de eerste golf, waarvan het werk als het ware door de feministes van de tweede golf moest worden afgewerkt. De dalperiode kreeg bij Van Mechelen de naam "Stilte voor de storm" en werd afgedaan als feministisch irrelevant (Van Mechelen, 1979, 10-24). Ook De Weerdt, die haar focus sterk op het eisende feminisme richtte, ontsnapte niet aan de cyclische redenering. De naoorlogse periode tot aan "de eerste tekenen van de tweede emancipatiegolf" kreeg bij haar de titel: "Stagnatie of trage evolutie?". Dat de belangrijkste wijzigingen aan het *Burgerlijk Wetboek* en de kieswetgeving ten gunste

---

³⁵ Bijvoorbeeld de biografie van Lily Boeykens (Ceulemans & Vanthienen, 2004, 24-26, 37-39) en het "Voorwoord" van het *VOK-Feestboek* (1997, 1-2).

van vrouwen in de dalfasen werden gerealiseerd (1921, 1932, 1948 en 1958), dat is de 'nieuwe vrouwenbeweging' blijkbaar ontgaan. We moeten echter eerlijk zijn: wat was er tot in de jaren 1970 geweten over de vrouwengeschiedenis in België om die 'dalperiode' een duidelijker gezicht te geven? De weinige gepubliceerde overzichten voor 1980 waren bovenal geschiedenissen van de eerste golf (Boël, 1955; Hauwel, 1956; Keymolen, 1978).³⁶ Nieuw historisch onderzoek in de jaren 1970 en 1980 startte met biografieën: van Isala Van Diest, Marie Popelin, Emilie Claeys en Louise Van den Plas (Christens, 1997, 11-12). In dit opzicht volgde de Belgische vrouwengeschiedenis de internationale trend die de ondervertegenwoordiging van vrouwen in de traditionele historiografie trachtte te compenseren door merkwaardige 'vergeten vrouwen' uit de eerste golf voor het voetlicht te brengen. Maar op die manier heeft ze het golfdenken mee bestendigd.

Derde bedenking: is het correct slechts twee golven te tellen? Het maatschappelijk systeem is, aldus de politicologie, cyclisch onderhevig aan veranderingsprocessen. Een colloquium in Amsterdam in 1994 presenteerde niet minder dan zes golven: het feminisme van de late middeleeuwen en de renaissance, met onder andere de "Querelle des femmes" (1400-1600), het rationalistisch feminisme (1600-1700), het verlichtingsfeminisme (1700-1800), het utopisch feminisme (1820-1850), het liberaal feminisme (1860-1920) en het hedendaagse feminisme vanaf de jaren 1960 (Akkerman & Stuurman, 1998). Henk de Smaele merkte in een kritische recensie terecht op dat de zes feministische golven, zoals die in Amsterdam werden geponeerd, verdacht parallel verliepen met verschuivingen in de dominante (mannelijke) politiek-filosofische paradigma's. Wil dit zeggen dat feminisme geen op zichzelf staand gegeven is, maar integraal deel uitmaakt van alles omvattende intellectuele ontwikkelingen? (de Smaele, 1999, 77-78). Deze these botst met een andere uit de vrouwengeschiedenis zelf: namelijk dat de naamgeving aan historische perioden vanuit een genderperspectief voor kritiek vatbaar is,

---

³⁶ Barones Marthe Boël (1877-1956), van 1935 tot 1952 voorzitter van de NVR, publiceerde in 1955 een goed gedocumenteerd boekje over de feministische actie in de jaren 1892-1914, waarin ze de Ligue du Droit des femmes en de NVR sterk voor het voetlicht bracht. Adèle Hauwel (1920-2004), de drijvende kracht achter Porte Ouverte en later medeoprichter van de PFU/VFP, kreeg in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* in 1956 precies zeven bladzijden om de Belgische 'vrouwenemancipatie' uit de doeken te doen, van de middeleeuwen tot 1814. In de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* hanteerde de historica Denise Keymolen (°1945) het begrip vrouwenemancipatie voor een breder geheel van educatieve initiatieven en vrouwenverenigingen, zowel die binnen de levensbeschouwelijke zuilen als de zogeheten neutrale, tussen 1844 en 1914. De periode 1914-1970 bleef ook in de jaren 1980 historiografisch een weinig ontgonnen terrein.

zoals Joan Kelly zich afvroeg in het artikel "Did Women Have a Renaissance?" (1977) en Merry Wiesner (2000, 5):

"Can we continue to view the seventeenth century, during which hundreds or perhaps thousands of women were burned as witches on the European continent, as the period of 'the spread of rational thought?'".

Ten vierde is het artificieel de feministische golven te isoleren van hun context, van wat eraan voorafging en wat erop volgde. De 'tweede golf' is niet autonoom, maar een onderdeel van de dynamiek van de geschiedenis. De 'nieuwe vrouwenbeweging' is slechts te begrijpen vanuit en tegenover de oudere vrouwenbewegingen waarmee ze een dialectische relatie van voor- en achterstand had. De tweede golf mag ook niet losgekoppeld worden van de bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Ze was geen geïsoleerde strijd van vrouwen tegen "Kerk, Kapitaal en Mannenmaatschappij" (Vorlat, 1973, 8). Van de 'nieuwe vrouwenbeweging' wordt ook (te) gemakkelijk gezegd dat ze 'opgenomen was in' of 'gegroeid is uit' drie onderstromen: ten eerste het seculariseringsproces, ten tweede de economische welvaart van de jaren 1960 met meer onderwijs- en arbeidskansen voor vrouwen, en ten derde de linkse kritiek op de keerzijden van het kapitalisme, dat alles in het kielzog van het studentenprotest, de milieubeweging, de vredesbeweging, enzovoort.³⁷

De beeldspraak 'gegroeid uit' is echter eenzijdig en vaag: ze suggereert dat de vrouwenbeweging een afhankelijke beweging is en zegt niets over wat vrouwen zelf sterk beroerde. Die blijken in hun inschatting veel concreter te zijn. Een enquête onder Belgische vrouwen uit 1987, uitgevoerd in opdracht van de Europese Commissie, gaf een erg tastbaar resultaat: als drie belangrijkste naoorlogse veranderingen in hun leven wezen ze op de pil (70%), het stemrecht (29%) en de wasmachine (28%). Het klinkt misschien banaal, maar dit is het niet: het gaat om emancipatie in de drie essentiële levenssferen, met name het lichaam, de publieke en de private sfeer. Of anders uitgedrukt: de pil, het stemrecht en de wasmachine werkten bevrijdend uit de voortplantingsdwang, uit de politieke onmondigheid en uit de huishoudelijke slavernij (Kaplan, 1992, 13). De uitersten waartussen vrouwen zich in de jaren 1950 en 1960 bewogen lagen uitzonderlijk ver uit elkaar, en dat vormde op zich een voedingsbodem voor conflict. Enerzijds begonnen steeds meer vrouwen aan hogere studies en bleven ze ook na hun huwelijk beroepsactief, anderzijds was het kostwinnersmodel nog ruim verspreid. De Norbertijnen van Averbode

---

³⁷. Bijvoorbeeld Aubenas-Bastié (1978, 309-310); Van Hemeldonck (1981, 579); Mulier (1986, 231-232); Hellemans en Hooghe (1995, 94, 123); Van Molle en Gubin (1998, 47-49, 155-156, 325-326); Ribberink (1998, 15, 264-265); Ceulemans en Vanthienen (2004, 25).

bode bijvoorbeeld behielden een trouw publiek voor de Eucharistische Kruistocht, een katholieke beweging voor geloofsverdieping die het traditionele gezinsmodel bleef uitdragen. Het maandelijkse *E.K.-briefje der moeders* dat tot 1968 verscheen, haalde in 1957 zijn maximale oplage van 36.000 exemplaren.³⁸ Enerzijds hadden de Belgische vrouwen in 1948 het kiesrecht voor de wetgevende verkiezingen verworven, anderzijds behaalden ze bij de parlementsverkiezingen van 1968 het laagste aantal zetels sinds 1949 (8 op 212 zetels in de Kamer en 0 op 178 in de Senaat). Enerzijds bracht de Duitse firma Schering in 1961 de contraceptieve pil op de Europese markt, anderzijds verbood het Vaticaan in juli 1968 met *Humanae Vitae* aan katholieke vrouwen ze te gebruiken. Met die encycliek, die aankwam als een "mokerslag" aldus de Leuvense hoogleraar Emma Vorlat (°1929; Vorlat, 1973, 62-63), belandde het katholieke deel van Vlaanderen in de onmogelijk keuze tussen ongewenste kinderen en abortus.

De 'nieuwe vrouwenbeweging' van de jaren 1970 kan vervolgens niet losgekoppeld worden van het individuele levensparcours van haar actoren. Wie waren zij? Wie hebben zijzelf, en wie niet, tot de hunnen gerekend? Vanuit welk persoonlijk verleden – familiale antecedenten, onderwijsniveau, beroepservaring, burgerlijke stand, engagement in de politiek en het verenigingsleven – hebben ze gehandeld? Voor Nederland is al behoorlijk wat propografisch onderzoek ondernomen (Ribberink, 1998); voor Vlaanderen zijn vooralsnog alleen verspreide gegevens beschikbaar. Onder de Vlaamse actoren van de jaren 1970 vallen vooral de hoog opgeleide vrouwen op, gehuwd, met kinderen én beroepsactief: zij hadden in de privé-sfeer dus al een deel van de weg afgelegd toen ze zich ook publiek gingen manifesteren.³⁹ Sommige actoren lijken weinig of geen directe banden met de oudere sociale bewegingen te hebben gehad (of deden er het zwijgen toe), wat wijst op het nieuwe en autonome karakter ervan.⁴⁰ Anderen hadden die banden duidelijk wel. Marijke Van Hemeldonck bijvoorbeeld was vanaf de vroege jaren 1950 een gedreven socialiste, die steeds militanter optrad ten voordele van de vrouwen, in en buiten de socialistische zuil. Rita Mulier schreef al in 1966 in

---

³⁸ In 1968 werd het blaadje voor de moeders samengevoegd met dat voor de vaders; de definitieve stopzetting, toen met de titel *Ons Gezin*, volgde pas in 1976. Van 1957 tot 1969 organiseerden de Norbertijnen ook een jaarlijkse EK-dag voor moeders. Zie Quaghebeur (2002, 169-172).

³⁹ Dat was ook één van de belangrijke conclusies uit het onderzoek van Ribberink over de Nederlandse Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, zie Ribberink (1998, 249-250).

⁴⁰ Bijvoorbeeld Roos Proesmans (1943-2002, Dolle Mina Antwerpen), Chantal De Smet (°1945, Dolle Mina Gent, VOK, Fem-soc), Ida Dequeecker (°1945, Dolle Mina Antwerpen, Groep Rooie Vrouwen), Cécile Rapol (°1938, PAG Roeselare, VOK) en Hilde Uytterhoeven (PAG Mechelen). Zie: Flour (1993); De Smet (2002).

opdracht van de KAV *De vrouw nu: een nieuw statuut*, een opgemerkt manifest met een laag K-gehalte en een groot pleidooi voor de ontplooiing van de (gehuwde) vrouw, ook op de arbeidsmarkt, via beter onderwijs, meer gezins-hulp, kinderkribben, peutersuizen, enzovoort. Het werd in 1968 tweemaal herdrukt. Mulier was een gewaardeerd voordrachtgeefster voor KAV en KWB, zetelde in de postconciële adviescommissie van het bisdom Antwerpen en stond in 1968 voor de parlementsverkiezingen op de CVP-lijst, bijna twee decennia later op SP-lijsten. Ook Miet Smet (°1943), later de eerste staatssecretaris voor Maatschappelijke Emancipatie, was van jongs af geëngageerd in de CVP, werkte mee in het VOK en stichtte in 1974 binnen de CVP de politieke drukkingsgroep Vrouw en Maatschappij. Renée Van Mechelen kon vanaf 1970 een vaste emancipatierubriek met "ietwat stoute artikelen" publiceren in *Bij de Haard*, het maandblad van de Boerinnenbond. Ze werd pas na jaren bedankt, zo schrijft ze, toen uitkwam dat ze geëngageerd was in LeF, wat stond voor Links en Feministisch Collectief (Van Mechelen, 1996, 26-27).

Er was geen waterdichte kloof tussen twee feminismen: het oude en het nieuwe. Dat werd raak verwoord door Tilly Stuckens, vanaf 1953 journaliste bij *Het Nieuws van den Dag* en kort daarna *De Standaard* en vanuit die functie de sympathiserende woordvoerder van de nieuwe vrouwenbeweging in de Vlaamse katholieke pers:

"Ik zat op de tweekop tussen de stroming van de christelijke vrouwenorganisaties en die van de nieuwe, progressieve kernen zoals Dolle Mina, de Pluralistische Actiegroepen, het Vrouwen Overleg Komitee" (*Markante vrouwen*, 1997, 28).

De tweekop droeg de kenmerken van een strategisch conflict tussen twee generaties: de jongere 'protestgeneratie' die rebelleerde tegen de gezagsgetrouwheid en voorzichtigheidspolitiek van de oudere 'stille generatie'.⁴¹ De nieuwe vrouwenbeweging verwierp het trage reformisme van de oude en opteerde voor de compromisloze aanval op de masculiene orde. Maar tot een totale breuk heeft dat niet geleid: er was geen duidelijke scheiding tussen

---

⁴¹. De "stille generatie" en "protestgeneratie" zijn sleutelbegrippen in het proefschrift van Ribberink en worden door haar respectievelijk aan de geboortecohorten 1930-1940 en 1940-1955 gekoppeld. Het is niet in die strikte betekenis, maar veeleer in de bredere gedragsbetekenis dat ik het generatiebegrip hier hanteer. Overigens valt het op dat meerdere hoofdactoren van de Vlaamse tweede golf tot de vooroorlogse geboortecohorte behoorden (bijvoorbeeld Boeykens, Van Hemeldonck, Mulier en Rapol) of zich op de overgang tussen beide cohorten situeerden: zie hun geboortjaar dat ik, voor zover ik het kon achterhalen, telkens bij de eerste vermelding van hun naam heb toegevoegd.

twee tijdsgeneraties en evenmin tussen stille actie en luid protest.⁴² Zo is het mogelijk ook te verklaren waarom de 'nieuwe vrouwenbeweging', eerder en meer dan de andere nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen, "de trend tot systeemintegratie" heeft vertoond (Hooghe, 1995, 89, 97): ze was nooit volledig gedesintegreerd geweest. Rita Mulier getuigde: "Moet je binnen of buiten de structuren werken? Ik vond en vind allebei" (*Markante vrouwen*, 1997, 41). De oudere vrouwenorganisaties én de nieuwe beweging werkten voort, met actoren die in beide actief bleven. Het was een spel van wederzijds aantrekken en afstoten. De oudere organisaties hebben eisen van de nieuwe verinnerlijkt en de nieuwe beweging is organisatorisch en tactisch geëvolueerd. Ze hebben elkaar inhoudelijk én strategisch bevrucht: hoe en in welke mate is iets wat zeker verder moet worden onderzocht. Beide hebben er aan legitimiteit en respectabiliteit bij gewonnen. De KAV bijvoorbeeld liet zich eind 1971 opmerken met een 'publieke begrafenis' in Leuven van het *Burgerlijk Wetboek* en publiceerde in 1973, toen het verbod van reclame voor anti-conceptiva wettelijk was opgeheven, een fel besproken artikelenreeks over contraceptieve methoden en verantwoord ouderschap. Op een partijdag van de CVP in 1972 gingen stemmen op voor de legalisering van abortus. Sara Masselang (°1922), verantwoordelijke van de ACV-Syndicale Dienst voor Vrouwen, was de meest toegejuichte spreekster op de Vrouwendag van 1977 in het debat over werktijdverkorting. Een groot deel van de nieuwe vrouwenbeweging verdween wel van de scène (Dolle Mina, PAG, Fem-Soc, de vrouwenhuizen). Een ander deel kreeg vastere voet aan de grond als autonome organisatie (VOK), en meerdere van haar participanten nestelden zich in de gelijke-kansenstructuren van de overheid, in partij- en vakbondsorganen en in het 'traditionele' sociaal-culturele vormingswerk. Hooghe gebruikte voor die wending naar integratie eerst de misleidende beeldspraak "ondergronds gaan", maar daarna trefzekerder het beeld van "de lange mars door de instellingen" (Hooghe, 1993; 1995). Deze mars loonde: langzaam maar zeker volgden de initiatieven op het niveau van de wetgevende en de uitvoerende macht elkaar op. De emancipatiestrijd is omgebogen tot een verworven emancipatiebeleid.⁴³

---

⁴² Dit komt ook naar voren in de licentiaatsverhandeling van Katrijn De Smit (2003) over Dolle Mina, die zal gepubliceerd worden door het Gentse Centrum voor Genderstudies.

⁴³ 1974 en 1976: herzieningen van het *Burgerlijk Wetboek* inzake ouderlijke macht, echtscheiding en huwelijksgoederenrecht; 1985: eerste Staatssecretariaat voor emancipatiezaken; 1990: abortuswet Herman-Michielsen; 1990: K.B. inzake gelijke kansenbeleid in de openbare besturen; 1994: quotawet Smet-Tobback i.v.m. de samenstelling van de kieslijsten; 1998: wet i.v.m. partnergeweld. Ribberink (1998, 254-258) stelde voor Nederland hetzelfde proces vast: een zegetocht van wat zij het georganiseerde '*liberal feminism*' noemde, tegenover de nederlaag van het 'radicaal-feminisme'.

Typisch tenslotte voor de zogenaamde eerste en tweede golf is hun internationaal karakter. Een handvol boeken en artikelen (naast de Beauvoir (1949) en Greer (1971): Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, 1963; Joke Kool-Smit; "Het onbehagen bij de vrouw", 1967; Évelyne Sullerot, *Histoire et sociologie du travail féminin*, 1968) en gebeurtenissen (de *Equal Rights Act* in de Verenigde Staten, 1965; het protest tegen tijdens de verkiezing van Miss America in Atlanta, 1968) hebben voor velen als eye-opener en referentiepunt gefungeerd. Ervoor en erna volgden de feministen in de verschillende landen een eigen tempo. Maar dan nog zijn er grote nuanceringen nodig.⁴⁴ Zweden heeft geen uitgesproken tweede golf gekend, of beter gezegd nodig gehad aangezien de linkse regeringen en parlementen met een relatief groot aandeel van vrouwelijke mandatarissen gestaag de sekse-ongelijkheden hebben weggewerkt. In Italië worden drie tot vier golven onderscheiden, terwijl Spanje, Portugal en Griekenland pas in de transgressiefase van militaire dictaturen naar democratische regimes, in de jaren 1970 en 1980, van een eerste golf gewag maakten (Kaplan, 1992; Fougeyrollas-Schwebel, 1997). Bovendien viel het internationale feminisme tussen de golven niet stil. Het droeg alleen een ander, meer concertatief karakter. De rol van de internationaal opererende feministische organisaties mag daarbij niet worden onderschat, inzonderheid de International Council of Women (ICW) waarvan de Belgische afdeling (NVR/CNFB) sinds 1905 continue de strategie van het lobbywerk volgt (Reinalda & Verhaaren, 1989; Rupp, 1997).⁴⁵ En niet alleen de NVR, ook tientallen andere internationale, nationale en regionale vrouwenorganisaties sinds de late negentiende eeuw zijn tot hiertoe niet voldoende in de totaalanalyse opgenomen: organisaties die zich vaak decennia lang hebben ingezet voor pacifisme, voor vrouwenstemrecht, voor vrouwenarbeid, voor de herziening van wetboeken, organisaties die strijd voerden of voeren tegen alcoholisme, tegen prostitutie, tegen partnergeweld, tegen seksuele verminking van vrouwen, beroepsorganisaties van vrouwelijke juristen, vrouwelijke ondernemers, vroedvrouwen, verpleegkundigen of kunstenaars, en nog andere die ook met programma's voor zuigelingen- en moederschapzorg, huishoudelijk comfort en consumentenbelangen thuishoren in een totaalanalyse van de vrouwenemancipatie. Niet zozeer de kortstondige

---

⁴⁴. Zelfs op regionaal niveau kunnen tempoverschillen worden aangewezen: Jacqueline Aubenas-Bastié (1978, 321) bestempelde niet de FN-staking, maar Marie Mineur als de start van de tweede golf in Wallonië. Ze verklaarde de iets eerdere start in Vlaanderen door de grotere kerkelijke bevoogding en het gewicht van de traditionele gezinsverhoudingen.

⁴⁵. Het archief van de ICW, met inbegrip van de omvangrijke correspondentie met alle aangesloten nationale delegaties, is sinds 1998 gedeponereerd in het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis/Centre d'Archives pour l'histoire des femmes (AVG/CARHIF) te Brussel.

publieke contestatie, als de strategie van de geleidelijkheid is voor vrouwen gedurende de negentiende en twintigste eeuw de meest gevoerde en de meest vruchtbare geweest. In zulke brede en lange termijnanalyse zal de specificiteit en originaliteit van 'de tweede golf', zowel inhoudelijk als strategisch, veel beter kunnen worden ingeschat.

5. "DOLLE MINA'S: NIET ALLEEN MAAR LEUK"

Hebben de voorgaande bladzijden de betekenis van de 'nieuwe vrouwenbeweging' teveel gerelativeerd? Om op die vraag te antwoorden, moet een onderscheid tussen vorm en inhoud worden gemaakt. Inhoudelijk heeft de nieuwe vrouwenbeweging de gekende verzuchtingen van de 'oudere vrouwenbeweging' gerecycleerd, ze geactualiseerd en twee ervan geradicaliseerd: dat laatste betreft de abortuskwestie die in het najaar van 1970 plots voor ophef zorgde⁴⁶ en enkele jaren later het intrafamiliaal geweld, een taboethema dat nog steeds op de agenda van het gelijke kansenbeleid staat.⁴⁷ Nogmaals op het inhoudelijke vlak verschoof de fundering en motivering van de vrouwenbeweging verder weg van het differentie- naar het gelijkheidsdenken. De nieuwe vrouwenbeweging ontleende haar kracht echter vooral aan de vormgeving: in plaats van langs de geijkte kanalen afzonderlijke dossiers te bepleiten, presenteerde ze zich als een totaalprogramma, te nemen of te laten, en ze heeft dat programma luidkeels voor de voeten van de hele samenleving gegooid. De methode van collectieve actie, in de schijnwerpers van de massamedia, had de nieuwe vrouwenbeweging met de andere nieuwe sociale bewegingen gemeen. Zo heeft ze, veel meer dan de oudere vrouwenorganisaties, de aandacht op zich getrokken, zowel van de politici als van het brede publiek. Haar programma werd op korte tijd het voorwerp van een breed maatschappelijk debat en op de politieke agenda geplaatst. Allicht voelden de oudere vrouwenorganisaties zich door de nieuwe zowel in snelheid als in communicatieve efficiëntie genomen.

De activiteiten van de oudere vrouwenorganisaties waren in de jaren 1950 en 1960 zelden of nooit belangrijk krantennieuws geweest. In de vrouwenrubrieken van de kranten bleef het traditionele rolpatroon de rode draad.⁴⁸ Het

---

⁴⁶. Dit naar aanleiding van een rel rond een radio-interview in het magazine *Aktueel*, eind oktober 1970; het abortusdebat escaleerde vanaf de aanhouding van dokter W. Peers in januari 1973, zie Witte (1993).

⁴⁷. "Vrouwen tegen geweld" was het thema van de Vrouwendag van 1980.

⁴⁸. Na de Eerste Wereldoorlog veralgemeende de publicatie van een aparte vrouwenrubriek in de dagbladen. In de jaren 1950-1960 werkten sommige Vlaamse kranten met een wekelijks

toenemende aantal artikelen met – meer of ook minder voorzichtige – pleidooien voor de emancipatie van de vrouw op de arbeidsmarkt, in de politiek, op het legislatieve of seksuele vlak, waren onvoldoende om in brede kringen de aandacht te trekken. Sommige journalisten, vooral de vrouwelijke, durfden zich steeds meer "permitteren", de hele of halve samenleving bruuskere deden ze vooralsnog niet. Vrouwenzaken bleven half verborgen in vrouwen-tijdschriften en op aparte vrouwenpagina's. Dat is in 1966 en vooral in 1970 veranderd: toen werden 'de vrouwen' plots voorpaginanieuws. In 1966 hebben Belgische en zelfs buitenlandse media ruim aandacht besteed aan de staking van de arbeidsters van de FN-fabriek in Herstal (Coenen, 1991, 11). De Vlaamse kranten waren er als de kippen bij vanaf januari 1970 toen de Nederlandse Dolle Mina's zich in de kijker werkten. Meer nog: ze vroegen zich openlijk af wanneer Vlaanderen zou volgen en bleken goed op de hoogte te zijn toen de eerste Dolle Mina's zich in Antwerpen manifesteerden. De media hielden van de Dolle Mina-sensatie: betogen, kantoren bezetten, meetings organiseren, pamfletten of suikerbonen uitdelen, een standbeeld van Guido Gezelle 'feminiseren', het was allemaal goed voor de voorpagina met grote koppen en foto's. De manifestanten hebben daar op hun beurt handig gebruik van gemaakt: hun acties waren er precies op gericht publiciteit te krijgen (Lamproye, 1981, 622; Aeyels, 1998, 32-33). Door de acties van de Dolle Mina's uit te vergroten hebben de media één bepaalde perceptie van de 'nieuwe vrouwenbeweging' uitgedragen, ten nadele van de standpunten en de gestadige werking van andere actoren in het veld: de KAV, SVV, NVR, de PAG, enzovoort. Hoewel de media met het Dolle Mina-fenomeen sympathiseerden, heeft de stereotypering, het reductionisme en de lichte ironie die met hun verslaggeving gepaard gingen, de 'nieuwe vrouwenbeweging' niet onverdeeld goed gedaan. In de commotie rond de opgemerkte optredens dreigde de boodschap zelf naar de achtergrond te verschuiven (Lockwood Carden, 1974, 1-2; Mulier, 1999, 90-91; Aeyels, 1998, 33-34; Van IJzendoorn, 2001, 123-131). De journalisten werden zich daarvan overigens spoedig bewust, zoals spreekt uit een krantenartikel van februari 1970 met de titel "Dolle Mina's: niet alleen maar leuk".⁴⁹ Het valt op dat de Vlaamse kranten zich na enkele maanden kritischer opstelden en zelf de opmerking maakten dat de Dolle Mina's zich inhoudelijk beter moesten wapenen om gehoord en begrepen te

---

vrouwenpagina, andere publiceerden bijna dagelijks een of een paar kolommen onder titels als "Voor de vrouw", "Dames en heren" (*De Standaard*), "Voor u, mevrouw!" en "Op de vrouw af" (*Vooruit*).

⁴⁹. Artikel van Janine De Rop in *Vooruit* (25 februari 1970, 7), waarin ze het programma van de Nederlandse Dolle Mina's uiteenzet.

worden.⁵⁰ De 'nieuwe vrouwenbeweging' heeft bovenal de pers wakker geschud en haar tot bondgenoot gemaakt in het expliciteren van het vrouwenprobleem waaraan de 'oudere vrouwenbeweging' sinds decennia trachtte te verhelpen. De media-aandacht heeft op haar beurt als hefboom gefungeerd om het probleem op de politieke agenda te plaatsen. De cocktail van 'nieuwe vrouwenbeweging' én pers was dus een brandversneller met effect.

AFKORTINGEN

ABVV	Algemeen Belgisch Vakverbond
Acec	Ateliers de Construction Électriques
ACV	Algemeen Christelijk Vakverbond
AVG/CARHIF	Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis/Centre d'Archives pour l'histoire des femmes (Brussel)
AVO	Aktiekomitee Verontruste Ouders
CMBV	Christelijke Beweging voor Vrouwen uit de Middengroepen (nu Markant)
CNFB	Conseil National des Femmes Belges
CVP	Christelijke Volkspartij
EVA	Emancipatie Vrouwen Aalst
FLF	Front de libération des femmes
GROV	Groep Rooie Vrouwen
ICW	International Council of Women
KAV	Katholieke Arbeiders Vrouwenbeweging
KVLV	Katholiek Vormingswerk van Landelijke Vrouwen (voorheen Boerinnenbond)
KWB	Christelijke Werknemersbeweging
LeF	Links en Feministisch Collectief
LOFC	Ligues Ouvrières Féminines Chrétiennes
NFLV	Nationale Federatie van Liberale Vrouwen
NVR	Nationale Vrouwenraad
PAG	Pluralistische Aktiegroepen voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw
PFU/VFP	Parti Féministe Unifié/Verenigde Feministische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RAL	Revolutionaire Arbeidersliga
SP	Socialistische Partij
SV	Socialistische Vrouwen
SVV	Socialistische Vooruitziende Vrouwen
TOGS	Thuiswerkende Ouder, Gezin en Samenleving
VOK	Vrouwen Overleg Komitee
VTK	Vrouwen tegen de Krisis

---

⁵⁰. Aldus bijvoorbeeld Stuckens na een slecht georganiseerd debat van Dolle Mina in *De Standaard*, 8 dec. 1970.

BIBLIOGRAFIE

- AEYELS (E.), *De tweede feministische golf in de Vlaamse pers*, licentiaatsverhandeling K.U.Leuven (Geschiedenis), 1998.
- AKKERMAN (T.) & STUURMAN (S.) (red.), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History. From the Middle Ages to the Present*, Londen-New York, 1998.
- AUBENAS-BASTIÉ (J.), "1968-1978. Dix ans de féminisme en Belgique" in: M.-A. MACCIOCCHI, *Les femmes et leurs maîtres*, Parijs, 1978, pp. 309-330.
- BOËL (M.) & DUCHÈNE (C.), *Le féminisme en Belgique 1892-1914*, Brussel, 1955.
- BOEYKENS (L.), "Emancipatie van de vrouw als beweging en als feministische golf" in: R. CAMMAER & L. BOEYKENS (red.), *Man, vrouw, mens. Fysiek, psychisch en cultureel mens zijn als man en vrouw*, Leuven, 1993, pp. 24-75.
- CELIS (K.), "'Wij waren de eersten'. IJveren voor de liberalisering van voorbehoedsmiddelen en abortus 1945-1980" in: D. DE WEERDT (red.), *De dochters van Marianne. 75 jaar SVV*, Antwerpen-Baarn-Gent, 1997, pp. 268-283.
- CEULEMANS (V.) & VANTHIENEN (A.), *Lily Boeykens. Een grenzeloze feministe*, Brussel, 2004.
- CHRISTENS (R.), "Verkend verleden. Een kritisch overzicht van de vrouwengeschiedenis 19de-20ste eeuw in België", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXVII, 1997, nos. 1-2, pp. 5-37.
- COLLIN (F.) & DE GRAEF (V.), "Néo-féminisme" in: L. COURTOIS, F. ROSART & J. PIROTTE (red.), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)*, Louvain-la-Neuve, 1989, pp. 203-213.
- COENEN (M.-Th.), *La grève des femmes de la F.N. en 1966*, Brussel, 1991.
- COSTERA-MEIJER (I.), *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*, Amsterdam, 1996.
- DE BEAUVOIR (S.), *Le deuxième sexe*, Parijs, 1949.
- DE LEEBEECK (M.), *Vrouw zijn: noodlot of keuze?*, Tielt-Den Haag, 1968².
- DE METSENAERE (M.), "Boudewijn en de vrouwenproblematiek", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, V, 1999, pp. 207-218.
- DENECKERE (G.), "Het pleidooi. De dynamiek van engagement en wetenschap" in: J. TOLLEBEEK, T. VERSCHAFFEL & L.H.M. WESSELS (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum, 2002.
- DENIS (M.) & VAN ROKEGHEM (S.), *Le féminisme est dans la rue (Belgique 1970-1975)*, Brussel, 1992.
- DERDE (J.), *Publicaties aangaande de vrouw uit de periode 1945-1970*, licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven (Geschiedenis), 2004.
- DE ROP (J.), "Dolle Mina's: niet alleen maar leuk", *Vooruit*, 25 februari 1970, p. 7.
- DE ROP (J.), "Baas in eigen buik", *Vooruit*, 28-29 november 1970, p. 7.
- DE SMAELE (H.), "Recensie van T. Akkerman en S. Stuurman (1998)", *Tijdschrift voor Genderstudies*, II, 1999, no. 3, pp. 77-78.
- DE SMET (Ch.), "Roos Proesmans, Prima (Dolle) Mina, 1943-2002", *Brood en Rozen*, 2002, no. 4, pp. 37-41.
- DE SMIT (K.), *Hoe dol was Dolle Mina? De geschiedenis van de Dolle Mina's in Vlaanderen*, licentiaatsverhandeling, UGent (Geschiedenis), 2003.
- DEVOS (A.), "Défendre le travail féminin. Le groupement de la Porte Ouverte 1930-1940", *Sextant*, V, 1996, pp. 91-116.

- DE WEERDT (D.), *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960*, Gent, 1980.
- DE WEERDT (D.) (red.), *De dochters van Marianne. 75 jaar SVV*, Antwerpen-Baarn-Gent, 1997.
- DUYVENDAK (J.W.) e.a., *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam, 1991.
- FLOUR (E.) & JACQUES (C.), *Bronnen voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging in België. Repertorium van archieven 1830-1993*, Brussel, 1993.
- FLOUR (E.), JACQUES (C.) & MARISSAL (C.), *Bronnen voor de vrouwengeschiedenis in België. Repertorium van de feministische en de vrouwenpers*, 2 dln., Brussel, 1994.
- FOUGEYROLLAS-SCHWEBEL (D.), "Le féminisme des années 1970" in: C. FAURÉ (red.), *Encyclopédie politique et historique des femmes*, Parijs, 1997, pp. 729-770.
- FRIEDAN (B.), *The Feminine Mystique*, New York, 1963.
- GODTS (F.X.), *Erreurs et crimes en fait d'éducation. Le féminisme condamné par les principes de théologie et de philosophie*, Brussel, 1903.
- GREER (G.), *The Female Eunuch*, Londen, 1971.
- HAUWEL (A.), "Vrouwenemancipatie in België", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel XI, 1956, pp. 309-316.
- HELLEMANS (S.) & HOOGHE (M.) (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*, Leuven-Apeldoorn, 1995.
- HOOGHE (M.), "Het ondergrondse feminisme. De Vlaamse vrouwenbeweging 1972-1992", *De Nieuwe Maand*, 1993, no. 6, pp. 14-25.
- HOOGHE (M.), "De vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen" in: S. HELLEMANS & M. HOOGHE (red.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*, Leuven-Apeldoorn, 1995, pp. 89-107.
- HOOGHE (M.), *Met vlag en spandoek. Hedendaagse actiegroepen*, Groot-Bijgaarden, 1996.
- IRIGARAY (L.), *Speculum de l'autre femme*, Parijs, 1974.
- KAPLAN (G.), *Contemporary Western European Feminism*, Londen, 1992.
- KELLY (J.), "Did Women Have a Renaissance?" in: R. BRIDENTHAL & C. KOONZ, *Becoming visible. Women in European History*, Boston, 1977, pp. 137-164.
- KEYMOLEN (D.), "Vrouwenemancipatie 1844-1914", *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII, 1978, pp. 66-76.
- KOOL-SMIT (J.), "Het onbehagen bij de vrouw", *De Gids*, 1967, pp. 267-281.
- LAMPROYE (K.), "Feminisme tussen mode en gastronomie", *De Nieuwe Maand*, XXIV, okt. 1981, pp. 622-628.
- LAMBERTS (E.) & BLOM (J.C.H.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, 1993.
- LOCKWOOD CARDEN (M.), *The New Feminist Movement*, New York, 1974.
- Markante vrouwen: Miet Smet, Tilly Stuckens, Rita Mulier*, Brussel, uitg. RoSa, 1997.
- MULIER (R.), "De vrouwenbeweging in Vlaanderen", *Ons Erfdeel*, 1986, pp. 231-238.
- MULIER (R.), *Dwars en loyaal. Een getuigenis over veertig jaar engagement*, Leuven, 1999.
- OFFEN (K.), "Sur l'origine des mots 'féminisme' et 'féministe'", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1987, no. 3, pp. 492-496.
- OFFEN (K.), "Defining Feminism: a comparative historical approach", *Signs*, XIV, 1988, no. 1, pp. 119-157.
- OFFEN (K.), *European Feminisms 1700-1950. A Political History*, Stanford, 2000.
- OSAER (A.) (red.), "De christelijke arbeidersvrouwenbeweging" in: E. GERARD, *De christelijke arbeidersbeweging in België*, dl.2, KADOC-Studies 11, Leuven, 1991, pp. 317-411.
- PILARDI (J.A.), "The changing critical fortunes of The Second Sex", *History and Theory*, 1993, pp. 51-73.

- POLDERVAART (S.) (red.), *Vrouwenstudies, een inleiding*, Nijmegen, 1991³.
- QUAGHEBEUR (P.), "De Eucharistische Kruistocht (1920-1963)" in: R. GHESQUIÈRE & P. QUAGHEBEUR, *Averbode, een uitgever apart 1877-2002*, KADOC-Artes 6, Leuven, 2002, pp. 93-173.
- RASKIN (B.), "Vlaams feminisme met veel gezichten", *De Nieuwe Maand*, dec. 1980, pp. 712-717.
- REINALDA (B.) & VERHAAREN (N.), *Vrouwenbeweging en internationale organisaties, 1868-1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen*, De Knipe, 1989.
- RIBBERINK (A.), *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*, Hilversum, 1998.
- RIOT SARCEY (M.) (red.), *Démocratie et représentation*, Parijs, 1995.
- RUPP (L.), *Worlds of Women. The making of an International Women's Movement*, Princeton, 1997.
- The second wave of feminism in Flanders*, RoSa-factsheets, 4, sept. 2000, pp. 1-7.
- SULLEROT (É.), *Histoire et sociologie du travail féminin*, Parijs, 1968.
- Syndicalisme au féminin, Cahier 3: Après 1945, reconnaissance et intégration dans les structures syndicales*, Brussel, 1990.
- VAN CAUWELAERT (F.), "Het vrouwenvraagstuk", *De Lelie*, 1914, pp. 335-336.
- VANDEBROEK (H.), *Het geslacht van de arbeid. Opvattingen over vrouwenarbeid in Belgische katholieke intellectuele kringen (1945-1960)*, Leuven, 2002.
- VAN HAEGENDOREN (M.) e.a., *Vrouw word je niet geboren. 50 jaar De tweede sekse*, Brussel, 1999.
- VAN HEMELDONCK (M.), "Het vrouwenvraagstuk blijft politiek", *De Nieuwe Maand*, XXIV, okt. 1981, pp. 579-584.
- VAN HEMELDONCK (M.), *Een schip met acht zeilen. De ontmuchtering van een gedreven socialiste en feministe*, Groot-Bijgaarden, 1995.
- VAN IJZENDOORN (C.), *'Een kopje tee en wat meer cultuur'. Vrouwennieuws en mannenkranten in Vlaanderen en Nederland (1960-1970)*, licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven (Geschiedenis), 2001.
- VAN MECHELEN (R.), *Uit eigen beweging. Balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen, 1970-1978*, Leuven, 1979.
- VAN MECHELEN (R.), *De meerderheid. Een minderheid. De vrouwenbeweging in Vlaanderen: feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*, Leuven, 1996.
- VAN MOLLE (L.) & GUBIN (E.) (red.), *Vrouw en politiek in België*, Tielt, 1998.
- VAN RIJSWIJK-CLERX (L.E.), *Moeders, kinderen en kinderopvang. Veranderingen in de kinderopvang in Nederland*, Nijmegen, 1981.
- VERLEYEN (F.), "De omwenteling", *Knack*, 6 november 1996, p. 5.
- VOK-feestboek. 25 jaar vrouwendagen in beelden en woorden*, Brussel, 1997.
- VORLAT (E.), *Open brief aan de vrouwen*, Tielt, 1973.
- WALGRAVE (S.), *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen*, Leuven, 1994.
- WIESNER (M.), *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge, 2000.
- WILS (K.), "Science, an Ally of Feminism? Isabelle Gatti de Gamond on Women and Sciences", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXXVII, 1999, pp. 416-439.
- WILLAERT (E.), *Pater F.X. Godts: exponent van de katholieke veroordeling van het feminisme rond de eeuwwisseling?*, licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven (Geschiedenis), 1995.

WITTE (E.), "De liberalisering van de abortus-wetgeving in België (1970-1990)" in: M. SCHEYS (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies, 4: Abortus*, Brussel, 1993, pp. 21-102.

Le néo-féminisme en Flandre. Une autre version

LEEN VAN MOLLE

RÉSUMÉ

Jusqu'à présent la représentation du 'nouveau mouvement féministe' en Flandre des années 1970 est par trop influencée par les souvenirs 'héroïques' des actrices de l'époque qui voulaient se distinguer des anciens mouvements des femmes et leurs activités confirmant les rôles sociaux traditionnels. Mais l'antithèse ancien/nouveau est aussi trompeuse que l'idée de deux vagues féministes. Antithèses qui sont dues entre autres à l'usage même du mot féministe, réservé exclusivement au nouveau mouvement des femmes. En fait, historiquement, le féminisme a plus d'un visage et ne disparaît pas entre les deux vagues; au contraire, il restait actif mais d'une manière moins spectaculaire. Certes, le néo-féminisme était l'expression d'un comportement changeant, mais il ne fut en aucun cas le seul ou le plus important promoteur des changements mêmes. Il hérita les thèmes et le savoir-faire de ses prédécesseurs mais opta pour une stratégie différente. Le nouveau mouvement n'était pas l'exclusivité de la jeune génération d'après-guerre, opérant isolément des anciennes organisations de femmes. Beaucoup de militantes n'étaient en fait plus tellement jeunes et étaient engagées dans l'ancien et dans le nouveau mouvement. Seule la plaidoirie publique pour la législation de l'avortement peut être attribuée au néo-féminisme. Ce que le nouveau mouvement des femmes a de commun avec les autres nouveaux mouvements sociaux est surtout la tactique de la provocation collective avec pleins feux des mass médias. Ceux-ci, à leur tour fonctionnent comme levier pour faire inscrire la cause féminine à l'ordre du jour politique.

The new feminist movement in Flanders. A different view

LEEN VAN MOLLE

SUMMARY

Until now the representation of the 'new feminist movement' of the seventies has been influenced too much by the heroic memories of militants trying to distinguish themselves from the 'old women's movements' and their role-affirming activities. Both the contrast old/new as the concept of two feminist waves is misleading. Partly such contrasts have been created through the usage of the word feminism, attributed exclusively to the new feminist movement. Through its history however feminism has had many faces and has not been absent in between waves, rather devoted to less spectacular activities. The new feminist movement was an expression of changing behaviour, but has never been the only or main player preparing for changes. While inheriting themes and know how of their predecessors, an alternative strategy was chosen. The new movement neither was exclusive to a young postwar generation operating outside of the old women's movements: several militants were older and many were active both in the old and new movement. Only the open plea for the legalizing of abortion can be attributed to the new feminist movement. Especially the new women's movement's strategy of provocative collective action, focussed on by the mass media, was common to the new social movements in general. Coverage by the media in turn has put the 'women's matter' on the political agenda.